

राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला

राजस्थानराज्य द्वारा प्रकाशित

सामान्यतः अखिलभारतीय तथा विशेषतः राजस्थानदेशीय पुरातनकालीन
संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी, राजस्थानी आदि भाषानिबद्ध
विविधवाङ्मयप्रकाशिनी विशिष्ट-ग्रन्थावली

प्रधान सम्पादक

फतहसिंह, एम. ए., डी. लिट्.

निदेशक, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर

ग्रन्थाङ्क ६०

मेदपाटेश्वर श्री कुम्भकर्ण अथित

पाठ्यरत्नकोश

(संगीतराज-ग्रन्थान्तर्गत)

प्रकाशक

राजस्थान राज्याज्ञानसोद

निदेशक, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान

जोधपुर (राजस्थान)

१९६६ ई०

वि० सं० २०२४

भारतराष्ट्रीय शकाब्द १९८६

प्रधान - संपादकीय

प्रस्तुत ग्रन्थ को प्रकाशित करते हुए हमें बहुत हर्ष और संतोष का अनुभव हो रहा है। ग्रन्थ के प्रकाशन में जो विलम्ब हुआ है उसका स्पष्टीकरण विद्वान् सम्पादक ने अपने सहज सौजन्य के साथ कर दिया है। इस विलम्ब के लिए प्रतिष्ठान की ओर से मैं विद्वानों से क्षमायाचना करता हूँ।

यह ग्रन्थ महाराणा कुंभा के महाग्रन्थ संगीतराज का एक अंश है जिसका प्रकाशन दो बार पहिले भी हो चुका है। अतः यह प्रश्न हो सकता है कि इसी अंश को फिर प्रकाशित करने की क्या आवश्यकता थी, विशेषकर उस समय जब कि संगीतराज के दो अन्य भाग वाद्यरत्नकोश और रसरत्नकोश अभी तक नितान्त अप्रकाशित हैं। इस प्रश्न का सांगोपांग उत्तर सम्पादक महोदय ने अपनी पाण्डित्यपूर्ण भूमिका में अत्यन्त सुन्दर शब्दों में व्यक्त कर दिया है। उन्होंने बतलाया है कि इस प्रति के उपलब्ध होने पर यह स्पष्ट ज्ञात हो जाता है कि ग्रन्थ की पाण्डुलिपियों में किस प्रकार कुम्भकर्ण के स्थान पर कालसेन के नाम का आगमन महाराणा कुंभा की मृत्यु के लगभग ४० वर्ष उपरान्त हुआ और उससे पूर्व की प्रतियों में (जिनमें से एक के आधार पर प्रस्तुत ग्रन्थ प्रकाशित हो रहा है) कुम्भकर्ण तथा उसकी वंशावली अक्षुण्ण एवं स्पष्ट रूप से विद्यमान है। इसके अतिरिक्त भी ग्रन्थ-सम्पादक श्रीगोपालनारायण बहुरा ने कई नये तथ्यों को बड़े रोचक ढंग से प्रस्तुत किया है। उन्होंने जिस लगन और परिश्रम के साथ इस कार्य का सम्पादन किया है उसके लिए प्रतिष्ठान की ओर से वे हादिक धन्यवाद के पात्र हैं। इस ग्रन्थ के सम्पादन और प्रकाशन में श्री लक्ष्मीनारायण गोस्वामी और महोपाध्याय विनयसागर ने भी बहुत परिश्रम किया है अतः उनके प्रति भी मैं आभार प्रकट करता हूँ।

फतहसिंह

माघ शुक्ला अष्टमी, सं० २०२४

जोधपुर

प्रास्ताविक परिचय

महाराणा कुम्भकर्ण कृत सङ्गीतराज के प्रथम रत्नकोष अर्थात् पाठचरत्न-कोष के अब तक दो संस्करण निकल चुके हैं। प्रथम संस्करण, 'गङ्गा ओरियण्टल सिरीज' बीकानेर के ग्रन्थाङ्क ४ के रूप में, सन् १९४६ ई० में प्रकाशित हुआ था। इसके सम्पादक कीर्तिशेष डा० सी. कुन्हन राजा थे। यह संस्करण अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय, बीकानेर में उपलब्ध संगीतराज की १२ प्रतियों में से दो प्रतियों के आधार पर तैयार किया गया था, जिनमें पाठचरत्नकोष का पूरा पाठ प्राप्त हो सका। विद्वान् सम्पादक ने अपनी प्रस्तावना में स्पष्ट स्वीकार किया है कि यद्यपि ग्रन्थ का प्रकाशन मेवाड़पति महाराणा कुम्भकर्ण की रचना के रूप में हुआ है, परन्तु इसमें कहीं भी उनका नाम नहीं आता है; यही नहीं, कृति के कर्ता का 'कालसेन' नाम से उल्लेख है और ग्रन्थ में कर्तृ-प्रशंसा के रूप में जो वंशावली दी गई है वह भी कुम्भकर्ण को प्रसिद्ध वंशावली से सर्वथा भिन्न है। ग्रन्थ के वस्तु-भाग और पुष्पिकाओं में भी जो विवरण दिए गए हैं वे भी कुम्भकर्ण के ज्ञात विवरणों से मेल नहीं खाते। परन्तु, ऐसी बहुत सी हस्तलिखित प्रतियां (पाठचरत्नकोष की नहीं) मौजूद हैं जिनके मूलपाठ में कुम्भा का नाम है और कालसेन का बिलकुल नहीं है। इनकी पुष्पिकाओं में भी उन्हीं तथ्यों का उल्लेख है जो महाराणा कुम्भकर्ण के विषय में विश्रुत हैं। परन्तु, ऐसी सभी पाण्डुलिपियां अपूर्ण एवं खण्डित हैं; ऐसी एक भी प्रति नहीं है जिसमें ग्रन्थ का आदिभाग उपलब्ध हो। यदि कोई ऐसी प्रति मिल जाय जिसमें ग्रन्थ का आद्य भाग प्राप्त हो और जिसमें ग्रन्थकर्ता का नाम कुम्भा दिया गया हो तो, निस्सन्देह, उसके पद्यों में महाराणा के पूर्वजों के नाम भी यथावत् मिल जावेंगे। अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय, बीकानेर में संगीतराज की एक ही सम्पूर्ण प्रति है, जिसका लिपि संवत् १४२४ शाके (१५०२ ई०) है और लिपिकार रामेश्वर-सुत म्हालसा भट्ट है। यह प्रति कामगिरि स्थान में राजा कालसेन की नाट्यशाला-स्थित नर्तकियों के पठनार्थ लिखी गई थी। शेष सभी प्रतियां, जिनमें कुम्भकर्ण-कृत पाठ वाली प्रतियां भी शामिल हैं, अपूर्ण एवं त्रुटित हैं।

दूसरा संस्करण 'हिन्दू विश्वविद्यालय नेपाल राज्य संस्कृत ग्रन्थमाला' के के अन्तर्गत सन् १९६३ ई० में निकला है। इसका सम्पादन डा० कुमारी प्रेम-

लता शर्मा ने बड़े परिश्रम और योग्यता के साथ किया है। इस संस्करण को तैयार करने में भी अनूप संस्कृत पुस्तकालय, बीकानेर की बारहों प्रतियों को टटोला गया है, परन्तु पाठ-ग्रहण में उपयोग तीन ही प्रतियों का किया गया है। इनके अतिरिक्त 'भाण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इंस्टीट्यूट', पूना की एक अपूर्ण प्रति सं० ३६५ का पाठान्तर भी परिशिष्ट में दिया गया है। यह अपूर्ण प्रति बहुत काम की है। इसमें मूलपाठ शुद्ध है और कर्ता का नाम सर्वत्र कुम्भकर्ण ही लिखा है, कालसेन नहीं। पुष्पिकाओं में भी कुम्भकर्ण के पराक्रम और उसकी उपलब्धियों का ही उल्लेख है। प्रति में प्रायः पड़ी मात्राओं का ही प्रयोग किया गया है। बीकानेर की कालसेन-पाठ वाली प्रति में ऐसा नहीं है, अतः यह अपूर्ण प्रति उससे पुरानी होनी चाहिए। दुःख इसी बात का है कि यह पूरी नहीं है। इस संस्करण में पाठ्य और गीत दोनों रत्नकोषों का प्रकाशन हुआ है। जहाँ तक पाठ्यरत्नकोष का प्रश्न है, प्रायः डॉ० कुन्हन राजा वाले संस्करण का ही पाठ ग्रहण किया गया है; यत्र तत्र विदुषी सम्पादिका ने अपनी ओर से सम्भावित पाठ भी सूचित किए हैं और पाद-टिप्पणी में K. संकेत देकर डा० कुन्हन राजा द्वारा सुझाया गया पाठ भी अङ्कित कर दिया है।

इस प्रकाशन से बात इतनी ही आगे बढ़ी कि पाठ्यरत्नकोष की एक ऐसी प्रति का पता चल गया जो अन्य प्रतियों की अपेक्षा प्राचीन है और जिसके मूलपाठ और पुष्पिकाओं से कर्ता के रूप में महाराणा कुम्भकर्ण के नाम तथा उनके अभीष्ट वास्तविक पाठ का पता चलता है, और इसके आधार पर यह भी अनुमान लगाया जा सकता है कि पाठ और नाम-परिवर्तन में किस कला से काम लिया गया है। परन्तु, यह प्रति अपूर्ण है और इसके आधार पर उक्त संस्करण के परिशिष्ट में जो पाठान्तरों की तालिका दी गई है उससे विदित होता है कि इस प्रति में प्रथम अनुक्रमणिकोत्लास के 'आरम्भ-समर्थत नाम द्वितीय परीक्षण' के १३ वें पद्य से तृतीय छन्द उल्लास के ३ रे पद्य तक का ही पाठ प्राप्त है। इस अंश में सब मिलाकर सात पुष्पिकाएँ हैं जिनमें ग्रन्थकर्ता के स्थान पर कुम्भकर्ण, महीमहेन्द्र कुम्भकर्ण या राजाधिराज श्री कुम्भकर्ण नाम आता है। परन्तु, यह सब होते हुए भी प्रथम अनुक्रमणिकोत्लास का 'कर्तृ प्रशंसा नाम प्रथम परीक्षण' इसमें उपलब्ध नहीं है, जिसमें ग्रन्थकर्ता महाराणा कुम्भकर्ण की वंशावली और प्रशस्ति-पद्य दिए हुए हैं। यही इस ग्रन्थ का कर्तृ विषयक-समस्या का निर्णायक अंश है। अतः ऐसी प्रति की प्राप्ति की इच्छा का प्रबल हो जाना स्वाभाविक था।

पिछले कई वर्षों से प्रतिष्ठान की 'राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला' में संगीतराज के तृतीय रत्नकोष अर्थात् 'नृत्यरत्नकोष' के प्रकाशन का कार्य चल रहा था। इसके सम्पादक भारतीय विद्या के सुप्रसिद्ध विद्वद्वरेण्य प्रो. रसिकलालजी पारिख हैं। पुस्तक का प्रथम भाग, जिसमें मूलपाठ है, सन् १९५७ में ग्रन्थमाला के २४ ग्रन्थाङ्क के रूप में प्रकाशित हो चुका है। दूसरा भाग, जिसमें सम्पादक की सारगर्भित भूमिकादि सम्मिलित है, शीघ्र ही प्रकाशित हो रहा है। इस संस्करण में भी अनूप संस्कृत पुस्तकालय की तीन हस्तप्रतियों का उपयोग किया गया है और उन्हीं के आधार पर पाठ-सम्पादन हुआ है। विस्तृत भूमिका में नृत्यरत्नकोष (सामान्यतः संगीतराज) के कर्ता के रूप में कालसेन की वंशावली पर समसामयिक साक्ष्य और स्थलनाम-परीक्षण के आधार पर विचार किया गया है; इसी प्रकार महाराणा कुम्भकर्ण के जोवन, कृतित्व और ऐतिहासिक एवं सामरिक उपलब्धियों पर भी विशद विवेचन हुआ है। भूमिका के परिशिष्ट १ में सेन्ट्रल लायब्रेरी, बड़ौदा की हस्तलिखित प्रति सं० ६६३२, ६६३३ और ६६३४ में से पाठ्यरत्नकोष, रसरत्नकोष और वाद्यरत्नकोष के विविध उल्लासों के विभिन्न परोक्षणों को पुष्पिकाएं भी उद्धृत की गई हैं, जिनमें अविकल रूप से सभी पुष्पिकाएं महाराणा कुम्भकर्ण के नाम से समन्वित हैं। इससे विदित हुआ कि बड़ौदा ओरियण्टल इंस्टीट्यूट की सेन्ट्रल लायब्रेरी में भी संगीतराज के कोषों की प्रतियां मौजूद हैं, जिनमें पाठ्यरत्नकोष की भी प्रति है।

१९६४-६५ ई० के सत्र की प्रतिष्ठान की ग्रंथ-क्रय-समिति की बैठक में जब सदस्य-रूप में श्री रसिकलालजी पारिख और ओरियण्टल इंस्टीट्यूट, बड़ौदा के निदेशक, श्री भोगीलालजी साँडेसरा जोधपुर आए तो प्रतिष्ठान के तत्कालीन सम्मान्य सञ्चालक, मुनि श्री जिनविजयजी ने इन दोनों ही विद्वानों से उक्त प्रतियों के विषय में बात की। परिणामतः प्रतिष्ठान से माँग करने पर बड़ौदा के पुस्तकालय से 'पाठ्यरत्नकोष' की प्रति नियमानुसार प्राप्त हो गई और पूर्व-प्रकाशित दोनों संस्करणों से पाठ मीलान करके इस प्रति का सम्पादन करने का कार्य मुझे सौंपा गया। अपनी सुविधानुसार कार्य पूरा करके मैंने १९६६ ई० में सम्मान्य संचालकजी को प्रस्तुत कर दिया। उनका विचार इस पर बहुत कुछ विस्तार से लिखने का था, परन्तु अन्यान्य कार्यों में व्यापृत रहने के कारण वे इस कार्य को हाथ में न ले सके। अन्त में, जब १ जुलाई, १९६७ ई० से मैं और वे दोनों कार्य-निवृत्त हुए तो चलते समय उन्होंने 'पाठ्यरत्नकोष' का भी किंचित् प्रास्ताविक लिख कर कार्य पूरा कर देने का आदेश दिया। मैंने यह

सूचना नव-नियुक्त निदेशकजी को दी और उन्होंने सहर्ष इसे स्वीकार कर लिया । पाठचरत्नकोष के पहले से दो-दो संस्करण होते हुए भी तीसरा अभिनव संस्करण प्रकाशित करने का यही उद्देश्य और प्रकरण है ।

बड़ौदा से प्राप्त ६६३२ संख्या वाली ८७ पृष्ठात्मक प्रति में पाठचरत्नकोष और गीतरत्नकोष दोनों कृतियाँ हैं । पाठचरत्नकोष पत्र ४० B पर समाप्त हो जाता है ।

इस प्रति के विषय में एक विशेष बात यह है कि इसके अन्तिम पत्र सं० ८७ के पृष्ठ भाग पर यह उल्लेख है—

संगीतराजं

८७ श्रीसर्वविद्यानिधान कवीन्द्राचार्य सरस्वतीनां संगीतराज पाठचरत्नकोश-पुस्तकम् ०राम ८७

अर्थात् यह प्रति काशी के महान् विद्वान् सन्यासी कवीन्द्राचार्य के पुस्तकालय की है । कवीन्द्राचार्य शाहजहाँ के समकालीन थे । महान् विद्वान् होने के साथ-साथ वे बड़े धनवान् भी थे । उन्होंने बनारस में एक बहुत बड़े पुस्तकालय की स्थापना की थी । कृष्णभट्ट नामक ब्राह्मण उनका भण्डारी एवं कार्यकर्ता था । स्वयं कवीन्द्राचार्य और कृष्णभट्ट दोनों ही गोदावरी-तट पर किसी स्थान के रहने वाले थे । जब शाहजहाँ ने निजामशाही के अवशिष्ट परगनों को साम्राज्य में मिला लिया तो वे बनारस चले आये । कवीन्द्राचार्य के जीवनकाल में उनका पुस्तकालय निरन्तर समृद्ध होता रहा और देश-देश के पण्डित वहाँ आकर लाभान्वित होते रहे । सन्यासी होने के कारण कवीन्द्राचार्य के कोई बाल-बच्चा या उत्तराधिकारी तो था नहीं, इसलिए उनकी मृत्यु के बाद वह पुस्तकालय छिन्नभिन्न हो गया । कुछ प्रतियाँ तो बनारस की गवर्नमेंट संस्कृत लाइब्रेरी में चली गईं और अन्य कई संस्थाओं तथा व्यक्तियों ने भी बहुत-सी प्रतियाँ प्राप्त कर लीं । यह भी असम्भव नहीं है कि बहुत सी प्रतियाँ विविध माध्यमों से विदेशों में भी चली गईं क्योंकि उन दिनों वहाँ के लोग ढेर-की-ढेर पुस्तकें यहाँ से खरीद-खरीद कर ले जाया करते थे । ऐसा महामूल्यवान् साहित्य का विपुल भण्डार उनकी आँखों से कैसे बच सकता था ?

सैण्ट्रल लायब्रेरी, बड़ौदा के श्री आर. अनन्तकृष्ण शास्त्री को इस पुस्तकालय की सूची स्व० महामहोपाध्याय गङ्गानाथ झा के पास १९१६ ई० में देखने को मिली । झा महोदय इसको अखिल प्राच्यविद्या सम्मेलन के प्रथम अधिवेशन में पूना ले जाने वाले थे । श्री शास्त्री ने इसकी रातों-रात नकल कर ली और

बाद के वर्षों में जहाँ भी मिलीं इस पुस्तकालय की प्रतियों को बड़ीदा की सेण्ट्रल लायब्रेरी के लिए प्राप्त कर-करके उन्हें सुरक्षित करते रहे। उन्हीं के प्रयत्नों के अन्तर्गत यह संगीतराज की प्रति भी उक्त लायब्रेरी में आकर जमा हुई।

परन्तु, अब यह विचारणीय है कि ये प्रतियाँ चित्तौड़ से कवीन्द्राचार्य के संग्रह में कैसे पहुँचीं? आश्चर्य की बात तो यह है कि मेवाड़ के महाराणाओं के वंशपरम्परागत संग्रह में अर्थात् सरस्वती-भण्डार, उदयपुर में संगीतराज की कोई पूर्ण या अपूर्ण प्रति प्राप्त नहीं है; केवल एक गुटके में, जो वि० सं० १६६४ में लिपीकृत है, रसरत्नकोष का एक अंश गीतगोविन्द की टीका के साथ ही लिखा मिलता है।

संगीतराज के अन्तिम रसरत्नकोष के अन्त में ग्रन्थ के सम्पूर्ण होने की तिथि इस प्रकार सूचित की गई है—

श्रीमद्विक्रमकालतः परिगते नन्दाभ्रभूतक्षितौ
वर्षेऽक्षाद्रघनलेन्दुशाकसमये संवत्सरे च ध्रुवे ।
ऊर्जे मासि तिथौ हरे रविदिने हस्तर्क्षयोगे तथा
योगे चाभिजिति स्फुटोऽयमभवत् सङ्गीतराजाभिधः ॥१५॥

ग्रन्थेऽत्र पञ्चोत्तररत्नकोशा, उल्लाससंज्ञा (ख्या) खलु विशतिश्च ।
परीक्षणानां गदिता ह्यशीतिः, संख्या सहस्राणि च षोडशाऽत्र ॥१६॥

इसके अनुसार संगीतराज विक्रम संवत् १५०६ में कार्तिक मास कृष्णपक्ष की ११, रविवार को तदनुसार शक संवत् १३७४ में समाप्त हुआ था। अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय में लिपि-समयोल्लिखित प्रति में लिपिकर्ता का पुष्पिकोत्तर लेख इस प्रकार है—

शाके वेदकराम्बुधिक्षितिमिते संवत्सरे दुन्दुभी
चत्रे मासि सिते रवौ फणितिथौ ब्राह्मणे तथायुष्मति ।
योगे बालवसंज्ञके तिथिदले कामेश्वरीपर्वते
कामाक्षावनदेवपादयुगलज्यानाप्तराज्यश्रियः ॥
लक्ष्मीपङ्कजभूवोरनुदिनं सम्पादयन्न क्यतां
स्वयंभू (स्वभू) योनिपुरेषु लोकमहितं विस्फारयन् सद्यशः ।
आस्ते यो तामराजतनयः श्रीकालधेनो विभु-
स्तद्भाण्डारनिकेतनस्थितमसुं सङ्गीतराजं सुधीः ॥
श्रीमद्गार्ग्यकुलप्रजो निधिकुलावांसालया देवता-
पादद्वन्द्वविराजितकसुमनाः श्रीरामचन्द्रात्मजः ।

सद्विज्ञाननरेश्वराञ्चितगुणः सम्मानशाली लसद्-
युक्तिः प्रोद्भवचातुरीचतुरवाक् श्रीमहालभट्टोऽलिखत् ॥

स्वस्ति धीनृपशालिवाहनशके १४२४ दुन्दुभीसंवत्सरे चैत्र शुद्ध ५ रवौ रोहिणीनक्षत्रे आयु-
ष्मान् (मति) नाम योगे बालवकरणे एतस्मिन् दिने कामगिरिस्थाने राज्ञः श्रीकालसेनस्य नाट्य-
शालास्थितनर्त्तकीनां पठनार्थं निषिवासस्थितरामेश्वरभट्टसुतमहालसाभट्टेन पुस्तकं लिखितम् ॥

इस पुष्पकोशर लेख में निम्नलिखित बातें ध्यान देने योग्य हैं—

(१) यह प्रति शक संवत् १४२४ (विक्रम संवत् १५५६; १५०२ ई०) में लिखी गई थी अर्थात् संगीतराज के रचनाकाल से ५० वर्ष बाद और महाराणा कुम्भकर्ण की मृत्यु के ३४ वर्ष बाद ।

(२) यद्यपि बीच-बीच के वस्तुभाग में रचयिता के रूप में अथवा उदा-
हरण के श्लोकों में प्रायः सर्वत्र ही कुम्भकर्ण के स्थान पर कालसेन, कृष्णराज,
फालुजि आदि नाम लिख दिये गये हैं, परंतु इस अंतिम लेख में यह नहीं लिखा
गया है कि सङ्गीतराज का कर्ता कालसेन था अथवा लिपिकर्ता ने कालसेन-कृत
संगीतराज की ही प्रतिलिपि तैयार की है ।

(३) तामराज के पुत्र श्री कालसेन के भण्डार निकेतन में स्थित संगीतराज
की प्रति को लिपिकार ने लिखा है; अर्थात् कालसेन नृप के भण्डार (पुस्तकागार)
में पहले से ही संगीतराज की प्रति मौजूद थी और उसी से यह प्रति तैयार की
गई है ।

(४) लिपिकर्ता गार्ग्यकुलोत्पन्न रामचन्द्रात्मज महालभट्ट है जो अपने आपको
युक्तिः 'लसद् प्रोद्भवचातुरीचतुरवाक्' कहता है अर्थात् वह जुगत बैठाने और
चतुराई से बातचीत करने में तेज था ।

(५) यह प्रति कालसेन की नाट्यशाला-स्थित नर्त्तकियों के पठनार्थ लिखी
गई थी ।

कालसेन कौन था, कहाँ का राजा था और ग्रन्थ में वर्णित उसके पूर्वजों
और स्थल-नामों की संगति बैठाने के लिए विद्वान् अपने-अपने अनुमान लगा रहे
हैं, परन्तु वे इस बात पर एकमत हैं कि वह दक्षिणदेश का था; वह पण्डितों का
सम्मान करने वाला और कलाप्रेमी भी रहा होगा । उसकी नाट्यशाला भी
थी, जिसमें कितनी ही नर्त्तकियाँ नियमित रूप से नियत थीं । उनके लिए सम्बद्ध
विषय के पठन-पाठन की भी व्यवस्था थी । राजा का विद्वन्मण्डल भी होगा
और उसी के सदस्य महालभट्ट ने अपनी चतुराई से जुगत बैठा कर महाराणा
कुम्भकर्ण-कृत संगीतराज की प्रति को कालसेन के नाम का जामा पहना दिया

होगा। एक प्रति पूरी तैयार कर दी और शेष अधूरी प्रतियों में भी यथावसर हरताल फेर कर कालसेन का नाम लिख दिया गया; नई प्रति में कहीं-कहीं रिक्त स्थान भी छोड़ दिया गया, जैसा कि प्रत्यक्ष निरीक्षण करने वाले विद्वानों ने लिखा है। ऐसा करने का उद्देश्य यह रहा होगा कि चित्तौड़ अथवा कुम्भलगढ़ से, जहाँ भी मूल प्रतियाँ रही होंगी, हटाने वाले ने सब-की-सब प्रतियाँ हटाई थीं। अब, उस बात को ३०-४० वर्ष हो चुके थे और परिवर्तनकारियों ने सोचा होगा कि हरताल फेर कर कुम्भकर्ण का नाम सहज ही भुलावे में डाला जा सकेगा और उनके अभिभावक कालसेन की योग्यता प्रदर्शित करके राजनर्तकियों को आसानी से अभिभूत किया जा सकेगा। इसी भावना के वशीभूत होकर उन 'युक्तिप्रोद्भव-चातुरी-चतुरों' ने इतना बड़ा छद्म कर डाला।

दुर्भाग्य से महाराणा कुम्भकर्ण के अन्तिम दिन अच्छे नहीं बीते। उलझन-भरी राजनीति ने उनके मन और मस्तिष्क को अस्वस्थ कर दिया था। उनकी राज्य-लोलुप संतान ने स्थिति का संतुलन बिगाड़ कर अनुशासन को उतार फेंका था। ऐसे अवसरों पर अवसरवादी सब कुछ भूल-भुला कर स्वार्थ-साधन-तत्पर हो जाते हैं। महाराणा की पण्डितमण्डली विच्छिन्न हो गई होगी; जिसके जो कुछ हाथ लगा, ले भागा। इसीलिए तो, शायद, उदयपुर के शास्त्र- (सरस्वती) भण्डार में कुम्भकर्ण की इतनी रचनाओं में से इक्की-दुन्नकी की ही प्रतिलिपि प्राप्त होती है, बाकी सब इधर-उधर हो गईं। हाँ, शिलोत्कीर्ण अक्षरों को उठा कर ले जाना आसान नहीं था और, इन्हीं के सहारे उस महान् साहित्यकार की कतिपय कृतियों का धीरे-धीरे पता भी लग रहा है।

अस्तु, किसी भी तरह ये प्रतियाँ दक्षिण में पहुँच गईं और कुछ वहाँ के विद्वत्परिवारों में यथावत् रहीं और कुछ उक्त प्रकार से विकृत की हुई भी वहीं रहीं। कवीन्द्राचार्य और उनका भण्डारी कृष्णभट्ट भी दक्षिणात्य थे। उनके संग्रह में ऐसी महत्त्वपूर्ण प्रामाणिक और अविकलित कृतियों का संग्रह होना कोई आश्चर्य की बात नहीं है।

जैसा कि ऊपर लिखा गया है, कवीन्द्राचार्य के निधन के उपरान्त उनके पुस्तकालय की सामग्री इधर-उधर हो गई थी। वीकानेर के अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय में भी उक्त संग्रह की अनेक प्रतियाँ हैं, जिन पर कवीन्द्राचार्य का नाम लिखा हुआ है। वीकानेर के महाराजा अनूपसिंह (१६६९-१६९८ ई०) बड़े विद्वान्, विज्ञ और विद्या एवं विद्वत्प्रेमी थे। उनके यीवराज्यकाल में ही वे पण्डितों और कवियों से घिरे रहते थे और उनको निवाजते रहते थे। वे

बादशाह शाहजहाँ और औरंगजेब के समकालीन थे। विद्वान् शाहजादा दारा-शिकोह से भी उनका सम्पर्क रहा होगा। कवीन्द्राचार्य दाराशिकोह के गुरु थे। उनके संग्रह के ग्रन्थों का बीकानेर के पुस्तकालय में आने का एक यह भी स्रोत हो सकता है।

महाराजा अनूपसिंह बादशाह औरंगजेब की दक्षिण की मुहिम में साथ रहे थे। उन्होंने गोलकुण्डा के किले को फतह किया था और वे गोलकुण्डा, बीजापुर, सागर, अडोनी तथा औरंगाबाद के सूबेदार भी रहे थे। जब शाही सेना ने इन इलाकों पर अधिकार कर लिया तो, कहते हैं, अडोनी के ब्राह्मणों ने, इस भय से कि उनके पवित्र शास्त्र यवनों के हाथों पड़ेंगे, अपने संग्रहों को नर्मदा में प्रवाहित करने का विचार किया। उनके इस संकल्प की जब महाराजा अनूपसिंह को खबर मिली तो उन्होंने उन विप्रों के मुखियाओं को बुला कर समझाया और उनकी शास्त्र-सम्पदा को सुरक्षित रखने का आश्वासन देकर ब्रह्म विपुल संग्रह हस्तगत कर लिया। अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय का एक बड़ा भाग इसी सम्पदा से समृद्ध है। इस तथ्य की पुष्टि में यह प्रमाण भी प्रत्यक्ष है कि इस पुस्तकालय के अधिकांश ग्रन्थों के निर्माता महाराष्ट्र हैं। बहुत सम्भव है, संगीतराज की जो बारह प्रतियाँ अब इस पुस्तकालय में प्राप्त हैं वे अनूपसिंहजी की इसी उपलब्धि का परिणाम हों। इन महाराजा का देहान्त १६९८ ई० में अडोनी में ही हुआ था।

संगीतराज की प्रतियों के इस प्रकार विकृत हो जाने और बिखर जाने की यही कहानी है। अब तक प्रकाशित संस्करणों के विद्वान् सम्पादकों ने महाराजा के जीवन, चरित्र, निर्माण-कार्यों और पराक्रमों पर पर्याप्त प्रकाश डाला है; साथ ही, कालसेन के मुकाबले में संगीतराज का कर्तृत्व उनका ही सिद्ध करने में भी कोई कसर नहीं उठा रखी है।^१ परन्तु, इन सभी के मन में यह कस-मसाहट अवश्य रही है कि यदि पाठ्यरत्नकोश की कोई ऐसी पूर्ण अविकृत प्रति मिल जाती कि जिसमें कुम्भकर्ण रचित मूलपाठ और उनकी सही वंशावली प्राप्त होती तो इस प्रश्न पर दिवास्फूट प्रकाश पड़ता और प्राप्त प्रतियों में परिवर्तन होने के छद्म का भी पर्दा फाश हो जाता। बड़ीदा की लाइब्रेरी में संगृहीत प्रति प्रायः इन सभी की दृष्टि से बची रह गई। इसी की पूर्ति के लिए यह संस्करण प्रकट करना आवश्यक हुआ। इसमें मूलपाठ का आधार तो बड़ीदा

१. कालसेन कौन था, इस विषय में बीकानेर की पत्रिका 'विश्वम्भरा' के 'रेऊ विशेषांक' में प्रकाशित श्री ब्रजमोहन जाबलिया, एम. ए., साहित्यरत्न का लेख पठनीय है।

विषयानुक्रम

पाठचरत्नकोश (मूलग्रन्थ)	१-८६
१. अनुक्रमणिकोल्लास	१-२०
(क) कर्तृप्रशंसा नाम प्रथम परीक्षण	१-६
(ख) आरम्भसमर्थन नाम द्वितीय परीक्षण	१०-१४
(ग) संगीतस्तुति नाम तृतीय परीक्षण	१५
(घ) अनुक्रमणिका नाम चतुर्थ परीक्षण	१६-२०
२. पदोल्लास	२१-४५
(क) पद नाम प्रथम परीक्षण	२१-२४
(ख) वाक्य नाम द्वितीय परीक्षण	२५-२६
(ग) संज्ञा नाम तृतीय परीक्षण	२७-३८
(घ) परिभाषा नाम चतुर्थ परीक्षण	३९-४५
३. छन्द उल्लास	४६-६४
(क) अनुष्टुप् नाम प्रथम परीक्षण	४६-४८
(ख) वृत्त नाम द्वितीय परीक्षण	४९-५३
(ग) आर्यावलोकन नाम तृतीय परीक्षण	५४-६२
(घ) प्रस्तार-परिपाटी नाम चतुर्थ परीक्षण	६३-६४
४. अलङ्कारोल्लास	६५-८६
(क) उद्देश नाम प्रथम परीक्षण	६५-६६
(ख) लक्षण नाम द्वितीय परीक्षण	६७-५८
(ग) शब्दालंकार नाम तृतीय परीक्षण	७९-८०
(घ) गुणदोष नाम चतुर्थ परीक्षण	८१-८६
पद्यानुक्रमणिका	८७से९५
शुद्धिपत्र	९६

श्रीगणेशसारदाभ्यां नमः॥३॥ उच्चैश्चास्वच्छत प्रख्यं महो माहेश्वरं नुमः॥ यत्प्रकाशे प्रकाशो
 तिनकराजीव राजयः॥ योगीतानुगातो धतत्व परमो वाद्यावनहानाने दाद्ये कथनोक्त रूप
 श्रुषिरो नृत्य प्रधमनो ययः॥ सास्वत्सर्वैरेकैक गन्पमहिमा विन्नाजातयोगिनिः संगीताय शिवा
 श्रुश्रुद्रमहसे तस्यै परमै नमः॥२॥ निर्भयागमसागरं परित्तमद्विज्ञानं याडिणसंगीतामृतमु
 क्तहारजगतामत्यकुतानं ददो॥ स्फूर्जन्मोहमहाहिदष्टजनताता प्रापुत्तुचैनमस्त्वस्मि श्रीनर
 ताय दिव्यमुनेयस्वाञ्च इन्द्रात्मने॥३॥ यो वेदोश्च उरोव गाह्यवउरोव क्रैश्च उर्भिश्च उर्वर्गास्ते च
 उरस्वमुख्यरुदिरं वक्षैश्च उर्भिर्युते॥ विज्ञानेकनिकेतनाय नरतावायी यराजोविता चाराहं वउ
 रंगत्त्यमदिशत्तस्मि नमो ब्रह्मणे॥४॥ क्रत्यादिस्ववित्तिर्जिगदिहं व्यापे वनित्यत्तितादुरोः

ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ौदा के संग्रह की प्रति का आदि पत्र

वाली प्रति को रखा गया है (जिसका विवरण ऊपर दिया जा चुका है) और पाठान्तर डॉ० कुन्हन राजा एवं डॉ० प्रेमलता वाले संस्करणों से दिए गए हैं, जो अनूप संस्कृत लाइब्रेरी की उन सभी प्रतियों पर आधारित हैं जिनमें कालसेन के पक्ष में पाठ-परिवर्तन किया गया है। इससे यह सहज ही ज्ञात हो जायगा कि मूल पाठ क्या था और उसको किस प्रकार परिवर्तित किया गया है। डॉ० कुन्हन राजा द्वारा स्वीकृत या संभावित पाठ K. अक्षर से सूचित करते हुए डॉ० प्रेमलता शर्मा ने तीन प्रतियों को आधार बना कर पाठ-सम्पादन किया है और गृहीत पाठ का अतिरिक्त दो प्रतियों के A. और B. संकेतों से सूचन किया है। इसके अतिरिक्त डॉ० शर्मा ने भाण्डारकर औरियण्टल रिसर्च इंस्टीट्यूट, पूना वाली त्रुटित प्रति के पाठान्तर अपनी पुस्तक के परिशिष्ट १ में दिए हैं। हमने इस संस्करण में पाठान्तरों के जो संकेत दिए हैं उनकी तालिका इस प्रकार है—

- P. डॉ० प्रेमलता के संस्करण में स्वीकृत पाठ
 A. डॉ० प्रेमलता द्वारा A प्रति का पाठान्तर
 B. " " B " "
 K. डॉ० कुन्हन राजा द्वारा स्वीकृत या संभावित पाठ
 BO. डॉ० प्रेमलता द्वारा भाण्डारकर प्रतिष्ठान की खंडित प्रति से दिया हुआ पाठान्तर

इस प्रकार इस संस्करण में पाठ्यरत्नकोष के यावत्प्रकाशित पाठों को मूल पाठ से मिलाया जा सकेगा। प्रति में जो पाठ अशुद्ध या अग्राह्य लगा वह भी प्रतिस्थित पाठ के रूप में नीचे सूचित किया गया है।

संगीतराज का कर्तृत्व महाराणा कुम्भकर्ण के पक्ष में सिद्ध करने के लिए यह संस्करण अपने आप में एक अकाट्य प्रमाण है। इसके अनुक्रमणिकोत्लास नामक पहले उत्लास के कर्तृप्रशंसा-संज्ञक प्रथम परीक्षण में ग्रन्थकर्ता महाराणा कुम्भकर्ण की प्रशस्ति में एवं अलंकारोत्लास में उदाहरण के रूप में जो श्लोक दिए गए हैं उनमें से बहुत से 'एकलिंग माहात्म्य' (उदयपुर सरस्वती भण्डारस्थ प्रति सं० १४७७) में मिलते हैं। जैसे कर्तृप्रशंसा के पद्य सं० ३४ से ३८ तक के इस एकलिंग-माहात्म्य में राजवर्णन के पद्य १९६ से २०३ तक हैं। एकलिंग-माहात्म्य का सङ्कलन महाराणा कुम्भकर्ण के समय में ही हुआ था और इसमें महाराणा मोकल तथा कुम्भकर्ण की विविध शिलोत्कीर्ण प्रशस्तियों एवं अन्य रचनाओं में से भी श्लोकों को सङ्कलित किया गया है। अन्य श्लोकों की भी शब्द-रचना एवं वस्तु में ऐसा साम्य है कि उनको महाराणाओं के महनीय वंश के कीर्ति-परक ही मानना पड़ेगा। इसी प्रकार गीतगोविन्द-व्याख्या-रसिक प्रिया' और चण्डीशतक व्याख्या में से भी बहुत से प्रशस्ति-पद्य एकलिंग-माहात्म्य में मिलते हैं।

इसके आतिरिक्त पाठ्यरत्नकोष में ही एक श्लोक अन्तःसाक्ष्य के रूप में गूढरीत्या गुम्फित है जो 'युक्ति-प्रौढवचातुरी-चतुरों के भी चक्षुर्गत नहीं हो सका और अपने मूलस्वरूप में उन सभी प्रतियों में यथावत् बना रहा जिनमें कुम्भकर्ण के नाम को कालसेन में बदला गया है। यह चतुर्थ उल्लास के द्वितीय परीक्षण का अन्तिम पद्य (७१; पृ. ७८) है—

न्यस्य लक्षणसङ्घातं यस्मिन् मेने कृतार्थताम् ।

समुद्रः स्वस्य तेनायं कृतो लक्षणसंग्रहः ॥

'समुद्र ने जिसमें अपने लक्षणसङ्घात को रख कर अर्थात् कुम्भ में रख कर अपने को कृतार्थ माना उसके द्वारा यह लक्षण-संग्रह रचा गया ।

स्पष्ट है कि सन्दर्भित न्यसन-क्रिया कुम्भसम्भवा ही हो सकती है' काल-सम्भवा नहीं ।

पाठ्यरत्नकोष के वस्तु-विवेचन एवं अन्य विषयों पर पूर्व-प्रकाशनों में संविस्तर विचार हुआ है, जिनकी प्रस्तावनाएं पठनीय हैं। इस संस्करण का उद्देश्य, जैसा कि पहले निवेदन किया गया है, पाठ्यरत्नकोष के मूल अतिकृत पाठ को प्रस्तुत करने मात्र का है, जो संगीतराज के कर्तृत्व का निर्णायक मुद्दा है। 'चण्डीशतक वृत्ति' के प्रास्ताविक में महाराणा कुम्भकर्ण की साहित्यिक प्रवृत्तियों एवं अन्य बातों का विवरण हम दे चुके हैं। इस आवेदन में उन सब को दोहराना चर्चितचर्चण मात्र होगा ।

राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान के निवृत्त सम्मान्य सञ्चालक मुनि श्री जिनविजयजी महाराज ने कृपा करके मुझे इस प्रति के सम्पादन का कार्य देकर अध्ययन का अवसर दिया, अतः मैं उनको परम श्रद्धा सहित प्रणामाञ्जलि अर्पित करता हूँ। वर्तमान निदेशकजी ने भी इस कार्य को पूरा करने में जो सहयोग और सौहार्दपूर्ण व्यवहार किया तदर्थ उनको भी धन्यवाद प्रस्तुत करता हूँ। मेरे कार्यकाल में और निवृत्त्युपरान्त जिन विभागीय सहयोगियों ने मुझे अपेक्षित सहायता दी उनका आभारी हूँ ।

आशा है, यह पुस्तक विद्वान् गवेषकों के लिए सहायक सिद्ध होगी। इति

जोधपुर

कार्तिक शुक्ला पूर्णिमा;

वि०सं० २०२४

विनिवेदक

गोपालनारायण बहुरा

श्रीराजाधिराजमन्त्रराजमन्त्रगजसिंहेनमेदपाटसमुद्रसंभवशोदिणीरमणेनअप्रिनवत्रतेनअश्वप
 तिनरपतिगजपतिराजत्रयतोडरमन्त्रेनराजगुरुचाणगुरुसेलगुरुश्यादिविरुदावलीविराजमाननम
 हीमाहंइश्रीकुंभकर्णनविरवितसेगीतराजिप्रोडशासाहस्योसेगीतमीसायापाशुरत्नकोपाअलेकारे
 खासदाअगुणोधासः पाशुरत्नकोशसुसमासिसमगादितिवित्तमतीनामन्त्रिमन्त्रसिद्धिः
 नित्येयःसनकादिभिःस्वहृदयेधेयःपरोनिर्गुणोनादोनादतसंज्ञकःपरमदिद्रूपःस्वजावाकलः॥तो
 व्याहःसगुणादतस्वतनयाश्रम्यादिगम्यात्मतोविचक्रकतवात्तिहृत्परशिवस्वन्मूर्तिरापवकृत्वात्
 पाद्यात्मकलोङ्गीतस्यप्रधन्याहाद्यन्त्ययोधतस्मादनुत्ततःपूर्वेतन्निरूपणमिष्यात्प्रथयत्स्वरूपे
 परंज्ञात्वावितन्यपरमश्रुतात्विदात्मातमहंवंदानादेव्रेहादिवेदिता॥अहिरदिरदिरएगर्जोयस्यवित
 त्तोःपुरापुराविदागदिता॥वासावविषयरूपःसकयंनादोविदागम्य॥धोतत्रवेस्त्रानसमाहृत॥

श्रीरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ोदा के संग्रह की प्रति का अन्तिम पत्र

संगीताङ्ग

(१)

श्रीमर्वविद्यानिधानकवीद्वार्यसरस्वतीनां संगीतराजपाठारत्नकोशसुसुक्तम्

रा
१९

श्रीरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ोदा के संग्रह की प्रति के अन्तिम पत्र का पृष्ठ भाग

मेदपाटेश्वर राजराजेन्द्र श्रीकुम्भकर्ण विरचित

सङ्गीतराज

ग्रन्थान्तर्गतं प्रथम

पाठ्यरत्नकोश

१. अनुक्रमणिकोल्लास-कतृप्रशंसा नाम प्रथम परीक्षण

॥ श्रीगणेशशारदाभ्यां* नमः ॥^१

उद्यद्भास्वच्छतप्रख्यं महो माहेश्वरं नुमः ।
यत्प्रकाशे प्रकाशन्ते भक्तराजीवराजयः ॥ १ ॥
यो गीतानुगतौघतत्त्वपरमो^२ वाद्यावनद्धानना^३-
नन्दा^४द्येकघनोक्तरूपशुषिरो नृत्यप्रधानोऽव्ययः ।
भास्वत्सर्वरसैकगम्यमहिमा विभ्राजते योगिभिः
सङ्गीताय शिवाय शुद्धमहसे तस्मै परस्मै नमः ॥ २ ॥
निर्मध्यागमसागरं परिलसद्विज्ञानमंथाद्रिणा
सङ्गीतामृतमुज्जहार जगतामत्यद्भुतानन्ददम् ।
स्फूर्ज्जन्मोहमहाहिदष्टजनतातापापनुत्यै नम-
स्तस्मै श्रीभरताय दिव्यमुनये स्याच्चन्द्रचूडात्मने ॥ ३ ॥
यो वेदांश्चतुरोऽवगाह्य चतुरो वक्त्रैश्चतुर्भिश्चतु-
र्वर्गिण्यै चतुरस्रमुख्यरुचिरं वर्णैश्चतुर्भिर्युतम् ।
विज्ञानैकनिकेतनाय भरताचार्याय राजोचिता^५-
चाराहं चतुरङ्गनृत्यमदिशत्तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥ ४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— *गणेशशारदाभ्यां ।

1. P. श्रीगणेशाय नमः । श्रीवनचामुण्डायै नमः । श्रीदत्तात्रेयाय नमः । श्रीकामाक्ष्यै
नमः । श्रीभरताचार्याय नमः । संगीताधिष्ठातृदेवताभ्यो नमः । स्वस्ति शारदायै नमः ।

B. श्रीगणेशाय नमः । दत्तात्रेयाय नमः ।

2. P. गीतानुगतौ (तो) घनत्वपरमो । 3. P. नद्धाननो । 4. P. नन्दा (न्या) द्येक-
स्ततोक्तरूपसुखि (वि) रो; B. ... शिखरो । 5. P. राजोचिता ।

श्रुत्यादिस्वविभूतिभिर्जगदिदं व्याप्यैव नित्यस्थिता^१
 दुःखो[१B]न्मूलनमूलहेतुरखिल^२स्वर्वासिवन्द्यप्रिया ।
 ब्रह्मानन्दरसातिशायिमुखदा ब्रह्मादिभिः संस्तुता
 विद्या काचन नूतना विजयते सङ्गीतरूपा शिवा ॥ ५ ॥
 अस्त्येकलिङ्गाप्तवरप्रसादः^३

श्रीवैजवापान्वयदुग्धसिन्धुः^४ ।

यो विभ्रदत्युज्ज्वलधामराज—

रत्नानि रत्नाकरतां विभर्त्ति ॥ ६ ॥

तत्रोदितो मन्दिरमन्दिराया—

^५श्चित्रं स वप्पो^५ द्विजराज आसीत् ।

तत्तत्^६क्षमाभृत्कमलाकरस्य

प्रकाशने भासुरवासरेशः ॥ ७ ॥

तस्मिंस्ततः पल्लवितः प्रतार्पः

प्रभूतशोभी^७ यशसां प्रतानैः ।

वनीयकप्रत्तधनैः^८ फलाढ्यो^९

हमीर^{१०} नामाऽजनि कल्पवृक्षः ॥ ८ ॥

अमुष्योर्वीभर्त्तुः* प्रतिभटचमूः सङ्गरमुखे

समुल्लासिप्रासप्रमुखघृततत्तत्प्रहरणा* ।

कराग्रप्रोद्भूता^{११} चिररुचिसकाशासिफलके—

ऽनुविम्बव्याजेन प्रविलयमगादद्भुतमहो ॥ ९ ॥

तन्नन्दनो निन्दितचन्दनेन्दुः^{१२}

कुन्दावदातैर्यशसां कदम्बैः ।

श्रीक्षेत्रसिंहः^{१३} प्रवलारि[२A]वर्ग—

स्वर्गार्गलाभेदनकृत्सिंहः ॥ १० ॥

प्रतिस्थित पाठ— ९. *अमुष्योर्वीभर्त्तुः । *प्रहरण ।

1. P. नित्यं स्थिता । 2. P. रखिलं (ल) । 3. P. श्रीवत्सदेवाप्तवरप्रसादो ।

4. P. ऽस्ति व्याघ्रचामीकरवंशसिन्धुः । 5.-5. P. श्रीतामराजो । 6. P. चित्रं ।

7. P. प्रसूतशोभी । 8. P. विनायक०; A. वनीयक०; B. वनयक० । 9. फलाढ्य

10. P. ग्रामोद । 11. P. प्रोद्भु (द्भू)ता । 12. K. शारदेन्दुः । 13. P. श्रीरामनामा ।

स्वच्छन्दोद्धत^१ चण्डवेगपवनप्रख्यातिविख्यातिभृत्-
खङ्गाग्रप्रविघूर्णनाऽनवरतप्राज्यापितोद्घट्टनम्^२ ।
क्षत्राकृत्युद्धु*सङ्घमुज्ज्वलयितुं श्रीमेदपाटाम्बर^३-
व्यापिभ्लेच्छघनाभ्रसङ्घमनघः प्रभ्रंशयामास यः ॥ ११ ॥

^४लक्षस्तदीयस्तनयो वलक्ष-

पक्षक्षपा*^४जीवितकृतसदृक्षः ।

^५त्र्यक्षप्रसादात्तविपक्षपक्ष-

च्छेदैकदक्षः^६ क्षणयुक्सपक्षः ॥ १२ ॥^२

निर्दूषणस्यापि सतोऽस्य नून-

मिदं जना वाच्यमुदाहरन्ति ।

प्रत्यर्थिकीर्त्तिप्रमदाहृतौ यन्-

मृधे मृधे*कर्म^८ जगत्प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

यः प्रत्यहं तुल्यसुवर्णराशि-

दानेन देवैश्चकितं व्यलोकितं ।

कदाचिदाच्छिद्य नु नो निवास-

गिरिं द्विजेभ्यः ख [लु]* दास्यतीति ॥ १४ ॥

अमुं गयाया जगतीविमुक्ति-

*हेतोर्विमुक्तेर्यवनानुरोधात् ।

शशंसुरस्थान्वयिनः परेऽपि

जेष्यन्ति देवा यवनानिति^९ द्राक् ॥ १५ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ११. *क्षत्राकृत्युद्धु । १२. *क्षिपा । १३. *मृधे । १४. *‘लु’
नहीं है । १५. *हेतो ।

1. P. कल्पान्तोद्धत । A. कल्पान्तोद्धत । 2. A. प्रज्यापितो०; B. प्रज्यापितोद्घटनं;
K. प्रज्ञापितोद्घाटनं । 3. P. श्रीमहाशैलाम्बर० । 4-4. P. श्रीपेडराजस्तनयस्तदीयः
जुवलक्षपा० । 5. P. अक्ष० । 6. P. दाक्ष्यः (दक्षः) । 7. इस पद्य के आगे P.
और K. में निम्न पद्य है, जो प्रति में नहीं है ।

ततोऽर्वाभि पूर्वजराजगुप्ता*मुल्लासयन् द्राक्फलिनो* प्रतापैः ।

श्रीमहाङ्गराजः क्षितिपालपालः पद्मावतीप्राणपतिः समासीत् ॥ १३ ॥

8. P. मे सु० । 9. P. यवनानति ।

*-A. B. मुल्लासयघान्दीफलिनो ।

१ततो मोकलो लोकपालानुभावो¹

भुवो भारजातस्य वोढाऽऽविरासीत् ।

जगन्मङ्गलश्रीशसे[२B]वानुभावा-

ज्जगन्मङ्गलं यं जगुर्जन्मतोऽपि ॥ १६ ॥

दिग्दन्तावलदन्ति²कान्तिहरणप्रावीण्य*वित्³कीर्तिना

तत्तद्राजगुणैकदेशमिलनप्रेप्सेष्टसन्मूर्तिना ।

के वाऽन्ये सदृशा भवन्तु गुणिनानेन क्षमापालका

ग्रामीणीकृतराजकेन⁴ कवयः किं साम्यतः⁵श्राम्यथ ॥ १७ ॥⁶

पूर्वराजगुणान् सर्वान् एकत्रस्थान् दिदृक्षुणा ।

निर्मितो विधिनाऽतोऽयं⁷ सर्वराजगुणातिगः ॥ १८ ॥

कृतेऽमुना कृते सम्यक् कलिना* लुप्तकेलिना ।

न कालोऽस्य चिरं स्थातुमिति स्वर्गातिथिः कृतः ॥ १९ ॥

ततस्तं तं विनिर्जेतुकामः काम इवापरः ।

कुम्भकर्णोऽस्ति⁸ तत्पुत्रो राजा साम्राज्यभाजनम् ॥ २० ॥

गर्जन्मदोत्सिक्तगजोर्मिमालि⁹-

तौरुष्क¹⁰सैन्यार्णवमध्यसंस्थम् ।¹¹

श्रीमेदपाटावनिमुद्धरन्तं¹²

वाराहमाद्यं¹³ यमिह स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

अपूर्वा दूतिका काचित् खड्गावलयस्य* भूपतेः ।

अनघान्¹⁴निशि या¹⁵चित्रं तत्परान् कुरुते परान् ॥२२॥

प्रतिस्थित-पाठ— १७. *प्राविण्य । १७. *ग्रामीणि । १९. *केलिना । २२ *खड्गाव-
लयस्य ।

I-I. P. ततस्तामराजोऽष्टदिवसानुभावो । 2. P. दन्त । 3. B. प्राविण्य०

4. B. ग्रामीणी० । 5. B. साम्यतः । 6. P. में पद्य १७ के बाद निम्न पद्य और है, जो प्रति में नहीं है ।

यस्मिन् शासति काश्यपीं नयपरे श्रीरामन्नद्रो नु किं
लोकोक्तिः परयोषिदीक्षणकृत भ्रातृत्वमेतीत्ययम् ।

किं सत्सत्यतया त्रिशङ्कुतनयः श्रीजामदग्न्यो नु किं
प्रत्यथि (प्र) नरेश्वरान्तकरणं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १९ ॥

7. P. तोयं(सोऽयं) । 8. P. कालसेनोऽस्ति । 9. P. गजोर्मिमाल० । 10. B. तौरुष्क ।

11. P. सैन्यार्णवमध्यमग्नाम् । 12. P. श्रीब्रह्मशैला० । 13. P. वाराहमाद्यं । 14. P.

अनघान् । A. अनघान् हि भियया । 15 P. हि भिया ।

अपकुर्वन्नयं विभ्रन्नपकर्त्ता¹ रिपुष्वपि [३A] ।

त्याजयन् पूर्ववनिताः संयोजयति तान् भिया ॥ २३ ॥

मत्सैन्यैर्लुण्ठमानेऽस्मिन्² मालवे³ मालवोऽपि किम् ।

⁴इति सारङ्गनगरं⁴ निःशेषं⁵ कृतवानमुम् ॥ २४ ॥

⁶मालवाधिपति*दन्तिवक्त्रतः तत्तदम्बुनिवहस्य⁶ निभेन ।

चित्रमेष भुवने निजकीर्त्तेबीजवापनविधिं विदधाति ॥ २५ ॥

⁷यः पुरा सुपर्वण*(?) मन्दीभूत⁷कोष्ठचहुतभृक्सुरसङ्घान् ।

प्रेष्ठनूत्नयवनाहुतिदीव्यत्तन्मुखान्⁸ वितनुते* रणयज्ञे ॥ २६ ॥

यः सुरान्⁹ सुखयतीह गुग्गुलु*क्लृप्त¹⁰धूपनिवहेन धूपितान् ।

¹¹दह्यमानरिपुराजवेश्मग-गुर्जरीयघनसारचन्दनैः*¹¹ ॥ २७ ॥

चैतन्यं यदि संश्रयेत् सुरतरुः स्वर्गैः¹² पशुत्वं त्यजे-

च्चिन्ताश्मापि सुरत्त्वमेति फणिनामीशः सुरेज्यो* भवेत् ।

पुंस्त्वं वागधिदेवता यदि भजेदीशो¹³ विवादाऽतिग*-

श्चेत्तत्तद्गुणसाम्यतः¹⁴क्षितिपतिः कुम्भो* लभेतोपमाम्¹⁴ ॥ २८ ॥

स राजराजः करदीकृतान्यनरेश्वरः शासितदृप्तराजः ।

तनोति तुष्ट्यै¹⁵ शिवयोः शिवात्मा सङ्गीतकं दिक्पतिगीतकीर्त्तिः ॥ २९ ॥ [३B

द्रष्टव्यं¹⁶कृतकृत्यतामुपगते¹⁷ नेदं विधातुं तथा-

ऽऽधीत्याशेष¹⁸महागमान्वसुमतीं कृत्वा वशे चाखिलाम् ।

दानीघैः¹⁹ परितर्पयन् द्विजवरानर्चन् सुपर्वव्रजं

कामं याचककामदो वितनुते सङ्गीतमुर्वीश्वरः ॥ ३० ॥

प्रतिस्थित पाठ— २५. *मालवाधिपति । २६. *इस पंक्ति में दो लघु अक्षर कम हैं; 'सुपर्वण' शब्द का अर्थ स्पष्ट नहीं है । संभवतः 'पुराऽसुरपक्षर्वण' पाठ हो । *वितपुते । २७. *गुग्गुलु; *रिपुराजवेश्मगागुर्जरीयघनसारचन्दनैः । २८. *सुरेज्या । *विवादो । *कुम्भे ।

I. P. चित्रमुपकर्त्ता । 2. P. सैन्यैर्लुण्ठमानेऽस्मिन् । 3. P. गीर्जरे । 4-4. P. दहत्यस्तं पुरं । A.B. इत्यास्तंलपुरं । 5. P. निःशेषी । 6-6. P. गुर्जराधिपति-दन्तवक्त्रतः कृत(त्)दन्तनिवहस्य । 7-7. P. यः पुराणतिलधर्वणमन्दीभूतः । 8. A. तन्मुखे । 9. B. सुखान् । 10. P. क्लृप्त (स्तिग्ध) । यहाँ कोष्ठगतपाठ K. समर्थित है । A. क्लृप्त । II-II. P. दह्यमानरिपुराजवेश्मगा(न्)गुर्वमेयघनसारचन्दनैः । 12. B. स्वर्गैः । B. में यह पद्य दो पद्यों में विभक्त है । 13. B. भूजेदीशो । 14. P. तदुपमां श्रीकालसेनो भजेत् । 15. P. पुष्ट्यै । 16. P. दृ(द्र)ष्टव्यं । 17. P. कृतकृत्यतामुपगत(ते) । 18. A. धीत्योशेष । 19. B. दानीघैः ।

केचिद्दानैकनिष्ठाः ^१कतिचन रणभूलम्पटाः*^१ केऽपि दक्षाः^२
 केचित् कामैकतानाः वचन कतिपयेऽगण्यनैपुण्यपण्याः ।
^३*श्रीमान् कुम्भोऽत्र^३ तत्त^४नृपतिगुणगणार्णोधिरीशप्रसत्यै
 सङ्गीतं तत्त्वभाजां^५ जनिरिति तनुते विश्वविश्वोपकृत्यै ॥ ३१ ॥

दाक्ष्यं साक्षादिहास्ति व्यवहृतिरतुला राजकायविधायी
 नार्याश्चेष्टात्र चेष्टा नयविनयनयौ* सप्ततिद्वे^६ कलाश्च ।
 श्रीदार्यस्थैर्य^७ धैर्याकरनिधिर^८ खिलज्ञानविज्ञानविज्ञः^८
^९कुम्भः क्षमापालचूडामणिरिति तनुतेऽदभ्रसंदर्भमेतत्^९ ॥ ३२ ॥

कामं सन्ति परःशताः क्षितिभुजो भूताः परे भाविन-
 स्तैस्तैः स्वाचरणक्रमैः स्वसमयप्रोद्यत्*प्रभाभास्कराः ।
 जातः कोऽप्यतुलप्रभावविभव^{१०} प्राग्भारविश्वम्भरो
 जीयान्निजितपूर्वराजचरितः श्रीकुम्भकर्णो^{११} विभुः ॥ ३३ ॥

यः पूर्वं भरताय नाट्यनिगमं पद्मोद्भवप्रोतितः
 साङ्गं शम्भुरदीदिशत्^{१२} स[४A]मयादुच्छन्न^{१३} कल्पोऽभवत् ।
 लोकानां हितकाम्यया स भगवान् श्रीकुम्भकर्णक्षमा-^{१४}
 धीशव्यासमुपेत्य^{१५} वीतविषयं तं वक्ति^{१६} भूयोपि सः^{१७} ॥ ३४ ॥
 ग्रंथात्^{१८} सम्यगधीत्य^{१९} बुद्धिविषयान्कृत्वाऽनुभूयार्थतः^{१९}
 कृत्वा दर्शनगोचरानभिनवैर्नृत्या*ऽभिनेयाश्रितैः^{२०} ।

प्रतिस्थित पाठ— ३१. *रणलंपटाः । *श्री श्रीमान्, 'श्री' अधिक है ।
 ३२. *नयदि , (न य) नहीं है । ३३. *स्वसमयोद्यत । ३५. *नृत्यो

1-1. P. कति च (वितरणे) लम्पटाः । A. तरणभुलंपटाः । B. तरणलंपटा ।
 B में 'ण' के बाद एक अक्षर का स्थान रिक्त है । 2. P. केचिदक्षाः ;
 A. केचिदक्षाः । 3-3. P. श्रीमान् कालाख्यसेनो । 4. P में 'तत् तत्' नहीं है । 5. P.
 तद्रसानां । 6. P. सप्ततिद्वे । 7. P. श्रीदार्यस्थैर्यं । 8. P. ...खिलविघ(?) ज्ञान-
 विज्ञानवेज्ञं । 9-9. P. श्रीमत्कालाख्यसेनो नृप इति तनुतेऽदभ्रसन्दर्भमत्र । B. ० दर्भसंदर्भ ।
 10. P. विभवं (व) । 11. P. श्रीकालसेनो । 12. P. शम्भुरदीदृशत् । 13. P. समया-
 दुत्सन्न । 14. P. श्रीकालसेनक्षमा । 15. P. व्याजमुपेत्य । 16. P. वक्ति प्र (?) ।
 17. P. भूयो वशी । 18. P. ग्रन्थान् । 19-19. P. बुद्धिविषयं नीत्वाऽनुभूयार्थतः ।
 20. P. नानाभिनेयाश्रितैः ।

तान् शिष्यप्रतिशिष्यलक्षणपथं¹ नेतुं यथावस्थितान्*
श्रीकुम्भः पृथिवीश्वरः² प्रतनुते³ स्वोपज्ञसंदर्भतः ॥ ३५ ॥

यः पूर्वं चतुराननेन चतुरः [संस्मृत्य वेदांस्तत-
स्तत्रैवणिक्कताऽ] भिधानपरतां⁴ चावेक्ष्य सम्यक् पदैः⁵ ।
⁶श्रीकुम्भः सकलागमा [विधमथनः शास्ताऽ]* खिलक्षमाभृतां⁶
⁷भर्ता[वक्ति स]⁷सार्ववणिक्कमिमं वेदं त्रिदामग्रणीः ॥ ३६ ॥

यः श्रुत्वा⁸ भरतं चतुभि*रखिलैर्भाष्यैश्च[रत्नाकरं]
सोपायं बहुशोऽवलोक्य⁹ निखिलान्नाट्यागमान् वीक्ष्य च ।
[गौरीनन्दि]¹⁰मते मतङ्गकथिते सङ्गीतशादूर्लके¹⁰
दृष्ट्वा¹¹दन्तिलदुर्गशक्तिभणिते ता¹¹ नारदोक्तीरपि ॥ ३७ ॥

[वायुस्वा]तिमहेन्द्रकश्यप[मरुत्सून्व]*जुनाद्यैः कृतान्
रम्भातुम्बुरु¹²कम्बलाश्वतररक्षोराजसंदर्शितान्¹³ ।
श्रीसोमेश्वरभोजरात्ररचितान् ग्रंथान् विलोक्य त्वमुं
तत्सारेण समुद्धृ[४B]तेन¹⁴ कुरुते¹⁵ कुम्भो नृपग्रामणीः¹⁵ ॥ ३८ ॥

सङ्गीतरत्नानि गवेषितुं वो
यद्यस्ति काङ्क्षा सुधियस्तदानीम् ।
तेषां¹⁶प्रदाने नितरां¹⁶ प्रवीणः
सङ्गीतराजः क्रियतां सुसेव्यः ॥ ३९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ३५. *यथा वक्षित तान् । ३६. *प्रति में यहां 'स' अक्षर मात्र है श्रीर इससे पूर्व स्थान रिक्त है । ३७. *भरतश्चतुभिः । ३८. *प्रति में 'मरुत्' के स्थान पर 'गुरु' लिखा है; आगे दो वर्णों का स्थान रिक्त है; यहाँ P. के अनुसार पाठ दिया गया है ।

- I. P. शिष्य(स्त) लक्षणं । 2. P. श्रीमत्कालुजिभूपतिः । 3. P. प्रयतते ।
4. P. विधानपरतां । 5. P. स्थितः, A. स्मृतः । 6-6. P. श्रीमत्कालुजिभूपतिः शिवपरः
शास्ताखिलक्षमाभृतां । 7-7. P. सं (बध्नाति हि) । A. 'संद' के बाद दो वर्णों का
स्थान रिक्त है, फिर 'तकि सार्ववणिक्कमिमं' पाठ है । 8. A. श्रुत्वा । 9. A. विलोक्य ।
10-10. P. मतङ्गशिवसङ्गीते सशादूर्लके । 11-11. P. दन्तिलदुर्गशक्तिभणितोस्ता ।
12. P. तुम्बुर(च) । 13. P. सन्दर्भितान् । 14. P. समुच्चितेन । 15-15. P. श्री-
कालसेनो नृपः । 16-16. P. प्रदानेऽतितरं ।

यान्यज्ञानमदान्धराजसदने^१ शास्त्रीघकोशान्तरे
^२गुप्तान्याक्षिपथं न यान्ति^२ सुधियां^३ सङ्गीतरत्नान्यहो !
 तेषां^४ चिन्तितमात्रमर्थमथ^४ चेदिच्छास्ति तत् सेव्यतां
^५श्रीमत्कुम्भनरेश्वरेण रचितः^५ सङ्गीतराजोऽन्वहम् ॥ ४० ॥^६
 भरतमतमतीवदुर्गमं यन्* -

मतिविमतेरवगाहितुं प्रवृत्तः ।

तदखिलमपि मे महानुभावा-

स्खलितमपि क्षमयोररीकुरुध्वम्^७ ॥ ४१ ॥

^८यस्मात् स्यावरजङ्गमात्मकमिदं धृत्वानुरागादिदं^८
 तत्सापेक्षमतोऽतिमात्रगहनं दुर्जोयमस्मादृशैः ।

किन्तु स्वानुभवाय बालिशतया संदर्भितं यन्मया

तत् सर्वत्र समानदृष्टय इदं संशोधयध्वं बुधाः^९ ॥ ४२ ॥

दुस्तरं भारताम्भोधि^{१०} तरीतुं तरिरेकिका ।

^{११}जडान् प्रवचनान् कर्तुं क्षमेयं मत्कृतिः सताम्^{११} ॥ ४३ ॥

न प्रार्थयेहं सुधियो युक्तायुक्तं^{१२} [कृतिं प्रति

[स्व]तस्त उपकुर्वन्तु यतश्चन्दनवृत्तयः^{१३} ॥ ४४ ॥

अथवा सर्वभावेन ^{१४}जाग्रत्सहृदयान् यतः ।^{१४}

ते स्वभावे [५A]न कुर्वन्ति[श्रयन्तं स]ममात्मना ॥ ४५ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४१ *यान् ।

I. A. 'या' के बाद कुछ लिख कर काट दिया है। दो खड़ी पाई के बाद 'न्य' लिख कर पंक्ति समाप्त है। दूसरी पंक्ति के आरम्भ के अक्षर त्रुटित हैं। फिर 'आ' अन्त में है और उसके बाद 'न' है। 'यान्यज्ञानमदान्ध' [या न्य...आ न]। B. यान्य...मदान्ध। K. यान्यत्यन्तमदान्धराजसदने। 2-2. P. गुप्तान्याप्तिपथां (थं) न ति (यान्ति)। 3. P. सुधियः। 4-4. P. चिन्तितमात्रमाप्तुमथ। 5-5. P. श्रीमत्कालुजि-भूभुजा विरचितः B. श्रीमत्कालुजिभूभुजा...चेतः। 6. B. यह दो पद्यों में विभक्त है। 7. P. क्षमयोररीकुरुध्वम्। B. क्षमयोररी कुरुध्वम्। 8-8. P. यस्मात् स्यावरजङ्ग-मात्मजगती वृत्तानुकारादिदम्। B. यस्मान्मया स्यावर०। 9. P. संशोधयन्तुत्तमाः। 10. P. भरताम्भोधि। 11-11. P. जडान् प्रवचनं (नान्) कर्तुं यद्रामानुकृतिः सताम्। 12. P. सुधियोऽयुक्तयुक्तः। 13. P. उपकुर्वन्ति यत्त(त)श्चन्दनवृत्तयः। 14-14. P. अथे सहृदयान्प्र(न्य) तः।

ननु सति गणनानोपकारं[.....]*शास्त्रं
 किमिह तव न [.....]* से ।
 इति खलु नमिते [.....]*त्रातिरुद्ध-
 र्वदत्त निमनु स्यात् कौस्तुभ[.....]* ॥ ४५ ॥
 [विचार्यमाणमत्रैव तत्त्वं ग्रन्थान्तरे न तत्^१ ।
 मध्यमाने हि दुग्धाब्धावमृतं न मरुस्थले]* ॥ ४६ ॥
 [यत्किञ्चिद्भ्रू रतादिभिर्निजनिजे ग्रन्थेऽस्ति सन्दर्भितं,
 यच्चान्यद्विवृतं विशेषविदुषां वृन्दैः स्ववृत्तिष्वपि ।
 यन्न्यस्तं क्वचिदेव किञ्चिदपि चातज्ज्ञैः स्वमत्यादृतं
 सर्वं चर्चितचर्वणेन रहितं तद्वस्त्वहा]*लोक्यताम् ॥ ४७ ॥
 क्वचिल्लक्ष्म*परीक्षार्थमुक्त[स्यातिशयाय वा ।
 सम्बन्धस्मारणार्थं वा]*पुनरुक्तिर्न दुष्यति ॥ ४८ ॥

^२इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णविरचिते सङ्गीतराजे पाठ्यरत्नकोशेऽनुक्रमणिकोत्प्लासे कर्तृ प्रशंसानाम प्रथमं परीक्षणम् ॥ छ ॥^२

प्रतिस्थित पाठ— ४५. *कोष्ठान्तर्गत स्थान सर्वत्र रिक्त है । P. में यह पद्य इस प्रकार है—

ननु सति गणनातोऽगोचरे नाट्यशास्त्रे
 किमिह तव नवोद्यत्तद्विधानप्रयासे ।
 इति खलु न नियोज्यं तत्र तत्त्वानिरुक्ते—
 र्वदत्त खनिमनुष्यात् (न) कौस्तुभः कि मणीन्द्रः ॥ ४८ ॥
 ४६. *पूरे पद्य के वर्णों के लिए पांच पंक्तियाँ रिक्त हैं । ४७. *पूरे पद्य
 के वर्णों का कोष्ठकान्तर्गत स्थान रिक्त है, केवल अन्तिम तीन वर्ण
 'लोक्यताम्' लिखे हैं । ४८. *लक्ष्मी । *कोष्ठकान्तर्गत वर्णों का स्थान
 रिक्त है ।

I. A. B. K. ग्रन्थान्तरेण तत् । 2. इति श्रीसरस्वतीरससमुद्भूतकरवोद्याननायकेन
 अभिनवभरताचार्येण गुर्जराम्भोधिनाथमन्थमहीधरेण त्रिसंध्याक्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन
 अरिराजमत्समातङ्गपञ्चाननेन प्ररूढपत्रयवनदवदहनदावानलेन प्रत्यथिपृथ्वीपतितिमिरतति-
 निराकरणप्रौढप्रतापमार्तण्डेन वैरिवनितावैधव्यदीक्षादानदक्षोदण्डकोदण्डदण्डमण्डिताखण्डभुज-
 दण्डेन भूमण्डलाखण्डलेन श्रीब्रह्माग्निविभुना^१ अर्घ्युष्टतमनरेश्वरेण गजनरतुरङ्गाधीशराज-
 त्रितयतोडरमत्लेन वेदमार्गस्थापनचतुराननेन याचककल्पनाकल्पद्रुमेण वसुन्धरोद्वरणादिधराहेण
 परमभागवतेन जगदीश्वरीचरणकिङ्करेण भवानीपतिप्रसादाप्तवरप्रसादेन^२ राजगुर्वादि-
 र्वावलीविराजमानेन राजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते सङ्गीतराजे पाठ्यरत्नकोशे^३
 अनुक्रमणिकोत्प्लासे कर्तृ प्रशंसानाम प्रथमं परीक्षणं समाप्तं समगात् ॥

॥ इति विततमतीनामभिमतसिद्धिरस्तु ॥

१. ब्रह्मादिविभुना । २. B. प्रसादाप्ताप्रसादंवरप्रसादेन । ३. B. रत्नाकरे ।

आरम्भसमर्थन नाम द्वितीय परीक्षण

आरम्भणीयं किल¹ शास्त्रमेतन्

माङ्गल्यरूपं*जगतोऽखिलस्य ।

आनन्ददं पुष्टि²[५B]करं परं च

सुरासुराणां भुवि भूपती [नाम्] ॥ १ ॥*

आरम्भणीयं³ न हु*⁴ धर्मशास्त्र-

विरोधतो नाटकशास्त्रमेतत् ।

प्रयोजनाभावतया* प्रवृत्तिः

प्रेक्षावतामत्र न⁵ जाघटीति ॥ २ ॥

[न शास्त्रतामुष्य तु शङ्कनीय

विना प्रवृत्तीतरतापदेशात्⁶ ।

महाजनानाम [परिग्रहाच्च]

मूल [प्रमाणप्रविहाण] तश्च* ॥ ३ ॥

नो धर्माय विधायकोक्तिविरहान्नार्थाय⁷ तत्कुत्सना*

[नो कामाय चिरादनन्य] मनसोर्यूनोः स पुंभिः* स्मृतः ।

ज्ञानादेव [तु साव] धारणवचो [गुम्फैरिति ज्ञानतो]

सान्यस्मादिह⁸ मुक्तिरित्यनुचितं सं[गीतसंकीर्तनम्]* ॥ ४ ॥

[ऊचुः प्राग्विद एकजाति] विषयं धर्मं त्वमुं नो ततः

प्रायोऽयं विषयो द्विजा*[ति जनु]षां धर्मोऽस्तु[गानादिकः] ।

प्रतिस्थित पाठ— १.* प्रति में प्रथम परीक्षण से आगे की पद्य-संख्या चालू रखी है परन्तु यह क्रम आगे के उल्लासों में नहीं चला है। अतः यहाँ प्रत्येक परीक्षण में पद्य-संख्या १ से लगाई गई है। *मंगल्यरूपं। २.* तदु। * प्रीत्याजनाभावतया ३.* 'मूलप्रधा' और 'तश्च' के बीच का स्थान रिक्त है। ४.* 'विरहान्नार्थायतः' के बाव दो वर्णों का स्थान छोड़ कर 'त्सनातनोवता'। *पद्यमें कोष्ठगत वर्णों का स्थान सर्वत्र रिक्त है। *पुंभिः। *'सङ्गीत' के स्थान पर 'संमात' है, आगे स्थान रिक्त है। ५.* निजा।

1. P. B. ननु। 2. P. तुष्टि। 3. P. B. आरम्भणीयं। 4. P. ननु। 5. B. 'न' नहीं है। 6. P. प्रवृत्ती (ति) भरतोपदेशात्। 7. P. विरहाना(न्नार्थाय)। 8. P. नान्यस्मादिह।

[गाने प्र]त्युत् तन्निषेधवचनान्युक्तानि मन्वादिभिः

¹ तत्सर्वीण्यविचारचारुमतिभिस्तत् स्वास्थ्यमालम्ब्यताम्¹ ॥ ५ ॥

किं चात्र श्रवणं² प्रमाणपदवीमाटीकते ब्रूत तत्³

तन्मूलश्रुतिबाधितं क्वचन* किं निर्मूलमुन्मीलति ।⁴

इत्या[६A]द्युक्तनयेन चातिनिपुणं संरूप्यमाणं* त्विदं

शास्त्रं नैव विचारचारुतरतामारोहतीह स्फुटम्* ॥ ६ ॥

ब्रूमोऽथ प्रतिपक्षपक्षविलसत्⁵ तत्तत्तदीयोऽल्लसद्

वाचो युक्तिपिशाचिकाभ्रमिभरप्रोद्धूनन*ध्वंसकृत् ।

तन्त्रं तु प्रसरीसरीति सरणिः सत्पक्षकक्षागिरा-

मङ्गीकारिघुरीणकुम्भवसुधा⁶वागीशवाक्योत्करः ॥ ७ ॥

नारम्भणीयं यदवोचदेतत् कश्चिद्विपश्चिन्नं विचारचारु ।

तदत्र चित्रं तदहो यदस्य ⁷जगत्प्रसिद्धोऽप्यपलापलापः⁷ ॥ ८ ॥

⁸यद्धर्मशास्त्राच्च*विरुद्धमेत⁸-दुक्तं तदज्ञानविजृम्भितं⁹ ते ।

निदानता धर्मतरोरमुष्य मन्वादिभिर्यद् गदिताऽभियुक्तिः¹⁰ ॥ ९ ॥

उपवीणयता मयोदितं*¹¹ स च योगिप्रवरोऽभ्यभाषत ।

अमृतं भवितेति¹² तद्वचः कथमाविःकुरुते न मानताम्* ॥ १० ॥

निःप्रयोजनता योक्ताभियुक्तैरस्य सा क्रुध¹³ ।

सुखाप्तेद्दुःख¹⁴हानेश्च मुख्यत्वे मतिर्नो* वृथा¹⁵ ॥ ११ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६. *क्वचन । *संरूप्यमाणं । *स्फुटं । ७. *प्रोद्धूनन ।
८. *यद्धर्मशास्त्रादविरुद्धं । १०. *उपवीणयता मयोदितं । *मानता ।
११. *मति नो ।

1-1. P. °स्तत्प्रामाण्यविचारचारुमतिभिर्माध्यस्थ्यमालम्ब्यताम् । B. माध्यस्थ्यमाल-
म्ब्यताम् । 2. P. स्मरणं । 3. P. ब्रूतत (ब्रूत चेत्) ; P. का पाठ K. सम्मत है । 4. P. निर्मू-
(मू) लमुन्मीलति । 5. P. विसरत् । 6. P. कालुजिधरा० ; B. कालुजधरा । 7-7 P.
जगत्प्रसिद्धोऽप्यपलापलापः । 8. P. यद्धर्मशास्त्रेण विरुद्धमेत० । 9. A. B. विजृम्भनं ।
10. P. गदिताभियुक्तैः । P. के अनुसार A. B. में ८ और ९ पद्य एक ही में लिखे हैं ।
11. P. उपवीणयतो(ता) मखद्विषं । 12. P. अमृताभरणस्य । A. B. अमृतां
(B. अमृताभरण) ; K. अमृताभरणं सुज्ञं तद्वचः । 13. P. सा क्रुधम् । 14. A. दुख ।
15 P. सति नो वृथा ।

ब्रह्मद्वयानन्द¹रसातिरेक-सहोदरास्यन्द²सुखानुभूतेः ।

परात्मतुष्टिः परमास्ति काचित् सा चेत्स्वयं नो मनु[६B]षे³ मनीषिन्

॥ १२ ॥

राजैवात्रोपदेश्यो* रघुपतिकुणपाधीशवृत्तोक्त्य⁴नुक्ता-

चारप्राप्ति⁴प्रकर्षेतरफलविभवादत्र* हेयाप्ततत्त्वः⁵ ।

⁶अर्थो धर्मोऽनुषङ्गादतनुरपि* गतो रङ्गकोत्तीर्णनर्त्त-⁶

⁷क्यन्वेषात्तत् प्रवृत्त्यै* न हि घटति⁸ कथं शास्त्रमेतन्निवृत्त्यै ॥ १३ ॥

⁹आह च भगवान् याज्ञवल्क्यः—

हंहो विप्रा गुह्यमेतच्छृणुध्वं

तत्त्वं द्रष्टुं वोऽस्ति यद्यत्र वाञ्छा ।

*नानारूपैर्भवितां भावलेशै

रङ्गोत्तीर्णां नर्त्तकीं कामयध्वम् ॥ १४ ॥ इति⁹

तस्मादेतदुपासनास्य¹⁰ नियता तच्छासनाशंसनाद्¹¹

ब्रह्माद्याप्तपरिग्रहाच्च ननु¹² भो नामूलमाकाङ्क्षति ।¹³

वेदत्वादिह निर्मितेनिगमता* धातुः प्रमाणीकृता

तत्सारेण तु सार्ववर्णिकममुं* निर्मितसतः* संभ्रमम्¹⁴ ॥ १५ ॥

किञ्चोपवेद¹⁵ एवायं साम्नः सामैव वा पुनः ।

सामाख्या गीतिषु प्रोक्तेऽन्यतो¹⁶ऽस्माच्च प्रमाणता ॥ १६ ॥

¹⁷वेदेनाप्यात्ममूलत्वादिह मोहाद्यपेक्षितम् ।¹⁷

¹⁸स्वरजातमुवात्तादि यदायत्तं¹⁸ यतः स्मृतम् ॥ १७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १३. *देशो । * दय । * धर्मोऽनुषङ्गादतनुरपि । ० *क्यन्वेषत्त् प्रवृत्त्यै ।
१४. * ० नाना । १५. *निमित्ते निगमना । * सार्ववर्णिकममुं ।
*निमित्तसता ।

1. P. ब्रह्माद्वयानन्द । 2. P. सहोदरास्वाद । 3. B. मानुषे । 4-4. P. ० नुक्त्याचार-
प्राप्त० । 5. P. ० देयहेयाप्ततत्त्वः । 6-6. P. अर्थो धर्मोऽनुषङ्गात्त(त्त)वनुरपि(भि)मतो
रङ्गकोत्तीर्णनर्त्त० । 7-7. B. ० क्यन्वेषात्प्रवृत्त्यै । 8. P. भवति । 9-9. यह अंश B.O.
के अतिरिक्त अन्य किसी प्रति में नहीं है । 10. P. तस्मादेव तु शास्त्रतास्यं । 11. A.
तच्छासनाशंसना । 12. P. न तु । 13. P. नो मूलमाकाङ्क्षति । 14. P. पञ्चमम् ।
15. P. किं रूपवेद; K. वेदरूप । 16. P. प्रोक्तेऽन्यतो । 17-17. P. वेदेनाप्यात्ममूल-
त्वादिदमेव ह्यपेक्षितम् । 18-18. P. स्वरजातमुवात्ताद्यास्वि(स्मि)न्नायत्तं ।

तथा हि नादधर्मोऽयमुदात्तादिः स्मृतः स च ।
नादः[७A]प्राणान्न^१संयोगाज्जातः श्रुत्यादि^२भेदभाक्^३ ॥ १८ ॥

श्रुतिभ्यः^४ स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः ।
पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति तेषु च ॥ १९ ॥

उदात्ताः समपाः प्रोक्ताः स्वरिती च रिधौ स्वरो ।
अनुदात्तो तत^५स्तस्माज्जगतोऽप्यस्य हेतुता^६ ॥ २० ॥

अङ्गत्वेनाथवाऽस्यास्तु^७ प्रामाण्यं तत्त्वमृत्विजाम्* ।
चार्यापक्रान्तया^८ होमविधानात् षट्केन*^९ च ॥ २१ ॥

मानान्तरमधिगतेर्गायतीति^{१०} विधिः स्फुटः ।
श्रीद्गात्रस्य विधानाच्च त्रैकाल्ये नाट्यदर्शनात् ॥ २२ ॥

अश्वमेधकृती गानविधानमपि हृश्यते ।
ब्राह्मणस्य दिवारात्री राजन्यस्य च शासनात् ॥ २३ ॥^{११}

नरेशस्यानुगामित्वं^{१२} यन्निषेधस्य तत्र हि ।
नृदेवो न निषिध्येत^{१३} नृमात्रस्य निषेधनात् ॥ २४ ॥

शाम्येद्यथाहिदष्टस्य विषेण विषमुल्बणम् ।
तथाऽस्मिन् विषया^{१४}ऽकाङ्क्षा विषयासक्तचेतसाम्^{१५} ॥ २५ ॥

जीमूतवाहनदधीचिमुखाधिपानां

नाट्ये विलोक्य चरितं स्वभिनीयमानम् ।

प्राणैर[पि प्रयतते न] हितं परस्य^{१६}

कर्तुं मनः खलु नरस्य लघीयसोऽपि [७B]* ॥ २६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २१. *मृत्विजां । *षट्केन । २६. *'स्य लघीयसोपि ॥७३॥', यह अंश
पृ. ८ A में भी दोहराया गया है ।

1 P. प्राणाग्नि । 2. A. श्रुत्यादि । 3. B. भेदभाक् । 4. B. श्रुतिभ्यः । 5. P.
गनी । 6. B. हेतुतां । 7. P. स्यात् (तत्); A. का पाठ प्रति के समान । 8. P.
चार्याध्य(र)क्रान्तया । 9. P. षट्केन; K. कठकेन । 10. P. ऽगतेगा(र्षा)यतीति ।
11. B. में. 22-23 पद्य एक में ही दिए गए हैं । 12. P. नाराज्ञस्यनुगामित्वं । 13. P.
निषिध्येत । 14. B. तथास्मिन्निविषया । 15. P. चेतसः । 15. K. प्रयतते(ऽभि)हितं
परस्व ।

न नृत्येदिति यन्नृत्यनिषेधः कामवर्त्तिनः^१ ।

तद्ब्रह्मचारिविषये वचनं पर्यवस्यति ॥ २७ ॥

द्विजातिविषयो गाननिषेधो यस्तु^२ कुत्रचित् ।

तद्विदां स्यादपात्रत्वं^३ तत्त^४द्विद्योपजीविनाम् ॥ २८ ॥

अस्येतिहासवदयं समयः प्रदिष्टो-

ऽनध्यायरूप ऋषिणा निगमानुरोधात्* ।

^५आसारितादिवरगीतकसंप्रयोगात्^५

धर्माद्यवाप्तिरुदितेह परा मुनीन्द्रैः ॥ २९ ॥

प्रचुराणि^६ प्रमाणानि यथायथमिहार्थतः ।

अष्टावपि विलोक्यानि पुराण इव सूरिभिः ॥ ३० ॥

अप्रस्तुतत्वात्तल्लक्ष्म न वयं व्याहरामहे ।

प्राकट्यमुपयास्यन्ति प्रयोगादेव तानि यत् ॥ ३१ ॥

^७इति श्रीराजाधिराजमहीमहेन्द्रश्रीकुम्भकर्णविरचिते पाठचरत्नकोशेऽनुक्रमणिकोत्प्लासे
आरम्भसमर्थनं नाम द्वितीयं परीक्षणम् ॥^७

प्रतिस्थित पाठ—२९. *निगमोनुरोधात् ।

१. P. कामवर्गंतः । २. P. यत्र । ३. P. यदपात्रत्वं । ४. B. में 'तत्' नहीं है ।
५-५. P. आसादिता० । ६. P. प्रत्यक्षादि । ७-७. P. इति श्रीराजाधिराजमहेन्द्र-
श्रीकालसेनविरचिते सङ्गीतराजे षोडशसाहस्र्यां सङ्गीतमीमांसायां पाठचरत्नकोशे अनुक्रमणि-
कोत्प्लासे आरम्भसमर्थनं द्वितीयं परीक्षणम् ।

सङ्गीतस्तुति नाम तृतीय परीक्षण

सिद्धप्रमाणभावस्य सङ्गीतस्य निरूप्यते ।

स्वरूपस्य विचारोऽथ कुम्भकरणेन¹ भूभुजा ॥ १ ॥*

ऐक्यं* जीवपरात्मनोदिशति यद्* बालेश्वरी* सङ्गतं²
तुल्यं लम्भयद्भुतं³ विगलिता*शेषेन्द्रियार्थग्रही ।
मा[CA]यान्तःपतितं मदादविरमं⁴ सम्मोहयेन्मायिनं
⁵लोकातीतचमत्कृतिश्रुतिगतं⁵ गीतं परं तत् स्तुमः ॥ २ ॥

जीवातुर्गदिनां⁶ प्रियं विरहिणां⁶ ध्येयं परं योगिनां
दीनानामतिदुःखिनामपि नृणां विश्रान्तिभूमिः परा ।
निःस्वानां⁷ परमो निघर्नवनवो नामोत्करो भोगिनां⁷*
गीतं किञ्चिदमेयरूपमहिमप्राग्भारमुज्जृम्भते ॥ ३ ॥

गीतमेव वशीकारकार्मणं वशिनां नृणाम्⁸ ।
त्यक्तान्यत्कार्यसम्भारा⁹ मुनयो यदुपासते ॥ ४ ॥

स्वर्गतं पुनरानेतुं शक्तिर्यस्य जगत्त्रये ।
अगोचरः* कविगिरां* तद्गीतं केन वर्ण्यते ॥ ५ ॥

¹⁰इति श्रीराजाधिराजमहीमहेन्द्रविरचिते सङ्गीतराजे पाठचरत्नकोशेऽनुक्रमणिकोत्प्लासे
सङ्गीतस्तुतिर्नाम तृतीयं परीक्षणम् ।¹⁰

प्रतिस्थित गाठ— १. *प्रति में संख्या ७६ से चलती है । २. *एको । *यो । *बालेश्वरी ।
*विगलितः । ३. * ०र्भवनयोर्नामोत्करो । *भागिनां । ५. *अगोचरः ।
*कति गिरां ।

1. P. कालसेनेन ० । 2. P. संभवं । 3. P. लम्भय(व)द्भुतं; A. B. लम्भयद्भुतं ।
A. B. शेषेन्द्रया । 4. P. म(य)दत्यविरतं । 5-5. P. लोकातीतचमत्कृतं श्रुतिगतं ।
A. में 'चमत्कृ' के पश्चात् एक अक्षर का स्थान रिक्त फिर 'तिश्रुतिगतं' है । 6-6. P. प्रिया-
विरहिणां । 7-7. P. परशेवघर्नवनवो भोगोत्करो भोगिनां । 8. P. वशिनामपि ।
9. P. त्यक्तान्यत्कार्यसम्भारा । 10-10. P. में 'महीमहेन्द्र' के बाद 'कालसेन', शेष यथावत् ।

अनुक्रमणिका नाम चतुर्थ परीक्षण

यस्तु निर्वचनं¹ कर्तुं मवतीर्णोऽस्ति² भूतलम्³ ।
 तेन श्रीकुम्भकर्णेन⁴ क्रियते गीतनिर्णयः ॥ १ ॥ *
 सम्यग्गीतं तु सङ्गीतं गीतादित्रितयं तु⁵ वा ।
 समष्टिव्यष्टिभावेन शब्देनानेन गीयते ॥ २ ॥
⁶त्रिविक्रम *क्रमासक्तचेतसा कुम्भभूभुजा⁶ [dB]
 उपक्रमक्रमं⁷ तस्य विधातुं संविधीयते ॥ ३ ॥
⁸प्राज्यं राज्यतनुः⁸ परेति परमाह्ववेदतः सामतो
 गीतं गीतमनोहरात् कमलभूरादाय वै सृष्टवान् ।
 नेपथ्याभिनयौ ⁹यजुभिरुदितो⁹ऽथाथर्वणस्तान्¹⁰ रसान्
 गम्भीर¹¹स्थितपाठ्यगीतविवरे वाद्यं पुनस्तद्द्वयात् ॥ ४ ॥
 पाठ्यं वाक्यात्मकं वाक्यं सर्वाभिनयमूर्द्धनि ।
 भरतेनाभिषिक्तं तद्वाचि *य¹²[त्नं विधि]त्सताम्¹³ ॥ ५ ॥
¹⁴प्रबोधकाद्भूतं कालं¹⁴ विशेषादस्य हेतुतः¹⁵ ।
 आदावतो नरेन्द्रेण सर्वस्यैव¹⁶ विविच्यते ॥ ६ ॥
 सङ्गीतराजे तत्र स्यू* रत्नकोशाः* क्रमादमी¹⁷ ।
¹⁸पाठ्यगीतवाद्यनृत्यसरसा*स्तत्त्वतः¹⁸ क्रमात् ॥ ७ ॥
 प्रतिरत्नकोशमुक्ता उल्लासा वेद*सम्मिताः¹⁹ ।
 परीक्षणानि चत्वारि प्रत्येकं* तेषु च क्रमात् ॥ ८ ॥

प्रतिस्थित पाठ—१. *केवल इसी पद्य पर सं. १ दी गई है आगे ८४ से चालू है। ३* त्रिविक्रम ।
 ५. *तद्वादि । ७. *स्यू । *रत्नकोश । *वाद्यादिपरसास्तत्त्वतः ।
 ८. *उल्लासावेव । *प्रयोगां ।

1. P. निर्वचनं । 2. P. ० तीर्णोऽस्तु (स्ति) । 3. P. भूतले । 4. P. श्रीकालसेनेन ।
 5. P. तु । 6-6. P. त्रिविक्रमक्रमासक्तचेतसा तामराजिना । 7. P. उपक्रमः क्रमं ।
 8-8. P. पाठ्यं नाट्यतनुः । 9. P. यजुनिगमतो । 10. P. ०यर्वंतस्तान् । 11. P. संगीत ।
 12. A. B. यत्नं । 13. P. विधिस्तता । 14-14. P. प्रबोधस्य प्रबन्धानां । 15. P.
 हेतुता । 16. P. सर्वस्येत् । 17. P. रत्नकोशाः क्रमादमी । 18-18. P. पाठ्य-
 गीतवाद्यनृत्यरसाह्वास्तत्र च । 19. B. वेदसम्मिताः ।

अनुक्रमणिका वाद्य^१स्वरूपं पदवाक्ययोः ।
 छन्दांसि भूषणानीह पाठ्योल्लासाः स्फुटा^२ अमी ॥ ६ ॥
 स्वरोत्पत्तिस्तथा रागाः प्रकीर्णकमथापि^३ च ।
 प्रबन्धाख्यश्च ते गीतरत्नकोशे द्वितीयके ॥ १० ॥
 ततं च शुषिरं*^४ चाथ घनं चैवावनद्वकम् ।
 उल्लासाः क्रमशो^५ वाद्य [६A] रत्नकोशे प्रकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥
 अङ्गसंज्ञस्तथा* चारीसंज्ञकः करणाभिधः ।
 प्रकीर्णकाभिधो नृत्यरत्नकोशे कथानकाः^६ ॥ १२ ॥
^७रसलक्षणभावादिरनुभाषाभिधं तथा ।
 ततः संचारिभावस्य^८ रत्नकोशे रसाभिधे ॥ १३ ॥
 अनुक्रमणिकोल्लासे कर्तुः*^९ शासनमादितः ।
 आरम्भसार्थता^{१०} तेषामीश्वरस्य स्तुतिस्ततः^{१०} ॥ १४ ॥
 अनुक्रमणिका चेति चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
 पदलक्षणमेतस्मिन् लास्यलक्षणमेव^{११} च ॥ १५ ॥
 संज्ञा च परिभाषा चेत्युल्लास^{१२}पदनामनि ।
 अनुष्टुप्शासनं [वृत्तार्थयोः^{१३} शासनमेव च] ।
 प्रस्तारपरिपाटी च छन्द उल्लास ईरिताः ॥ १६ ॥
 उद्देशो लक्षणानीह^{१४} ततोऽलङ्कृतिरेव च^{१४} ।
 गुणदोषाश्च तत्त्वेनोल्लासेऽलङ्कारसंज्ञके ॥ १७ ॥
^{१५}स्थानं श्रुतिपदग्राममूर्च्छनातानरासकाः^{१५}
 साधारणं तथा वर्णाः सालङ्काराश्च जातयः ॥ १८ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ११ *शुषिरं । १२ *अंगसंज्ञस्तथा । १४ *कर्तुं । १६ *शासनं
 के बाद स्थान रिक्त, फिर 'र्थयोः'; पुनः स्थान रिक्त के बाद 'री' तथा
 फिर स्थान रिक्त है । पद स्पष्ट नहीं होता, अतः P का पाठ दिया है ।

1. P. चाथ । 2. P. स्मृता । 3. B. प्रकीर्णमथापि । 4. P. सुखि(षि)रं ।
 5. P. क्रमतो । 6. P. क्रमान्मताः । 7-7 P. रसलक्षमविभावादिरनुभाषाभिधस्तथा ।
 8. P. ०संज्ञश्च । 9. P. कर्तुं । 10-10. P. चेति संगीतस्य स्तुतिस्ततः । वाक्य-II. P.
 लक्षणमेव । 12. P. चेत्युल्लासे । 13. B. वृत्तार्थयोः । 14-14. P. ततोऽलङ्कृतयः पुनः ।
 15-15. P. स्थानश्रुतिस्वरग्राममूर्च्छनातानसंज्ञकाः ।

¹दशः स्वरूपभेदाश्च¹ चतुर्भिश्च परीक्षणैः ।
 ग्रामरागादिरागाङ्गोपाङ्ग²भाषाङ्गनिर्णयः ॥ १६ ॥
 क्रियाङ्गानि³ च⁴ वर्ण्यन्ते रागोल्लासे क्रमादिति ।
 वाग्गेयकारकयनं शब्दभेदाश्च तत्त्वतः[६B] ॥ २० ॥
 गमकाश्च तथा स्थाया वर्णनीयाः प्रकीर्णके ।
 गीतकानि तथा सूडत्रयमालिक्रमस्थिताः ॥ २१ ॥
 प्रकीर्णकाः⁵ प्रबन्धाश्च प्रबन्धोल्लास*गोचराः ।
 ततोल्लास*⁶ एव तन्त्रीपञ्चकं⁶ नकुलादितः ॥ २२ ॥
 मत्तकोकिलका चात्र⁷ किन्नरी परिकीर्त्यते ।
 सौषिरे⁸र्वेणुनिर्माणं स्वरोत्पत्तिस्तदाश्रिता⁹ ॥ २३ ॥
 गुणदोषाश्च¹⁰ गाथादि¹¹ साङ्गोपाङ्ग¹² निरूप्यते ॥ २४ ॥*
 मार्गतालास्तथा देशीतालास्तत्प्रत्यया अपि ।
 ताललक्षणमेतस्मिन् घनोल्लासे समाप्यते ॥ २५ ॥¹³
¹⁴अङ्गप्रत्यङ्गभणितिरूपाङ्गानां क्रियाभिधा¹⁴ ।
 आहार्याभिनयश्चैवमङ्गोल्लासे प्रकाश्यते ॥ २६ ॥
 स्थानकानि तथा चार्यः शुद्धदेशीविभेदतः ।
 मण्डलानि तदुत्थानि चारिकोल्लासके क्रमात् ॥ २७ ॥
 करणानि द्विधा¹⁵ ¹⁶शुद्धदेशीदेशविभेदतः¹⁶ ।
 अङ्गहारा रेचकाश्च करणोल्लास ईरिताः ॥ २८ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २२. *प्रबन्धोल्लास; *ततोल्लास । २४. *अर्द्धाली पर ही पद्य संख्या है ।

1-1. P. दश स्वरगते भेदाश्च । 2. P. °पाङ्गे । 3. P. क्रियागा(ङ्गा)नि ।
 4. B. इच । 5. B. प्रकीर्णकाश्च । 6-6. P. एकतन्त्रीपञ्चकं । 7. P. चाय ।
 8. P. सौखि(वि)रे; B. सौखरे । 9. B. °श्रिताः । 10. P. गुण(रा)दोषाश्च ।
 11. P. पात्रादि । 12. A. B. सांगोपांग । 13. प्रति के पद्य २५ और २६ के बीच
 से P. में निम्न पद्य और है—

“अवनद्धसमुल्लासे वाद्यं पुष्करसंज्ञकम् ।

पाटा वाद्यप्रबन्धाश्च पटहादिनिगद्यते ॥ २६ ॥

14-14. P. ‘अङ्गप्रत्यङ्गभणितिरूपाङ्गानां क्रिया तथा । B °रूपकानां । 15. P. तथा । 16-16. P. शुद्धदेशीभेदविभेदतः ।

वृत्तयश्च तथा न्याया लास्याङ्गानि च तत्त्वतः ।

पात्रलक्षणमेतस्मिन्¹ प्रकीर्णोल्लास उच्यते ॥ २६ ॥²

रसस्वरूपकथनं³ रसविद्वरूपवर्णनम्⁴ ।

रसाश्रयाभिधं चा[१०A]न्यद्रसलक्षणसंज्ञकम् ॥ ३० ॥

परीक्षणानि चत्वारि रसोल्लासेऽनुरस्यते⁵ ।

नायकानां प्रकथनं नायिकालक्षणं तथा ॥ ३१ ॥*

चेष्टादीनां विभावानां विभावनमतः परम् ।

उद्दीपनविभावोख्यं विभावोल्लासके क्रमात् ॥ ३२ ॥

अनुभावास्त्वस्थायाः स्वरूपं सात्त्विकाः पुनः ।

प्रवासाद्यनुभावाश्चानुभावोल्लासगोचराः ॥ ३३ ॥

निर्वेदादिप्रतिरसं भावावस्थानसूचकम् ।

रससंकरनामाद्यं⁶ ग्रन्थस्य च समापनम् ।

परीक्षणानि सञ्चारिसंज्ञकोल्लासके* क्रमात् ॥ ३४ ॥

येनानुक्रमतः शकान् विशकलीकत्तुं रणप्राङ्गणे

⁷तत्तद्गुर्जरमालवीयमरुपा⁷ नीताः सदुर्गा वशे⁸ ।

⁹दुर्गोणाजयमेरुणा⁹ निजसमुन्नत्या स्वया¹⁰ सम्पदा

सोऽयं¹¹ तेन चिरादनुक्रमणिकोल्लासः समुल्लासितः ॥ ३५ ॥*

¹²सरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेनाभिनवभरताचार्येण मालवाम्भोधि-

प्रतिस्थित पाठ— ३० *रसत्वरेपवर्णनं । ३१. *प्रति में ३१ वें अर्थात् ११४ वें पद्य के आगे पद्यांक नहीं है । ३४ *रसकंकर० । *संज्ञकोल्लासके । ३५ वें के स्थान पर ११६ अंक है ।

1. P. ०मित्यस्मिन् । 2. P. में इस पद्य के बाद यह श्लोकार्ध और है—

‘सभापतिः सभायाश्च निवेशो रसकीर्तनम्’

3. A. रसत्वस्य च वर्णनम्; B. में कुछ वर्णों का स्थान ताराङ्कित करके छोड़ दिया गया है ।

P. का पाठ K. समर्थित है और प्रति के पाठ से मिलता है । 4. P. रसज्ञस्य च वर्णनम् ।

5. P. तु रस्यते ।

6. B. रससंकरनामाद्यं । 7. P. तत्तद्गुर्जरदाक्षिणात्यनरुपा;

B. ०नगरी । 8. P. वशं । 9-9. P. दुर्गेशा महिषाद्रिणा; B. दुर्गेशा । 10. K. स्वयं ।

11. P. साकं ।

12-12 P. इति श्रीजगदीश्वरवदनदेवनिजगणेन जगदम्बिकाकामाक्षी¹—

१. B. कामाक्षा ।

माथसंथमहीधरेण मेदपाटसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन अरिराजमत्तमातङ्गपञ्चाननेन आरूपत्रयवनदवदहनदवानलेन प्रत्यथिपृथिवी[१०B]पतितिमिरततिनिराकरणप्रौढप्रतापमात्तण्डेन वैरिवनितावंधव्यदीक्षादानदक्षोदण्डकोदण्डदण्डमण्डिताखण्डभुजादण्डेन भूमण्डलाखण्डलेन श्रीचित्रकूटविभुना अद्ध्युष्टतमनरेश्वरेण गजनरतुरगाधीशराजत्रितयतोडरमल्लेन वेदमार्गस्थापनचतुराननेन याचककल्पनाकल्पद्रुमेण वसुन्धरोद्धरणदिवराहेण परमभागवतेन जगदीश्वरीचरणकिंकरेण भवानीपतिप्रसादाप्तापसादवरप्रसादेन राजगुर्वादिविरुदावली*विराजमानेन राजाधिराजश्रीकुम्भकर्णविरचिते श्रीसङ्गीतराजे पाठ्यरत्नकोशेऽनुक्रमणिकोल्लासेऽनुक्रमणिको नाम चतुर्थं परीक्षणम् । ॥॥छ॥॥ उल्लासश्च प्रथमः समाप्ति समगादिति विततमतीनामभिमत्सिद्धिरस्तु ॥॥छ॥॥¹²

प्रतिस्थित पाठ — *विरुदावली विली विराजमानेन ।

चरणकिङ्करेण श्रीकामेश्वरीगिरिविभुना अद्ध्युष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन श्रीपुरग्रहणसंवद्धितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणजनितकीर्त्तिपूरपरजिता^१चलनायकेन संगमतीर^२दुर्गाद्धरणोद्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण वसनपुरविध्वंसनबन्दीकृतयवनीनिचयेन महिषमेरुजयाजेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण^३ अष्टादशगिरिशिखरपरिवारिताञ्जनादि^४-गिरिविजयविख्यातवीर्यगर्वेण महदम्बमातृकापुरोद्धूलनघषितमहोरगपुरेण^५ श्रीवनदेवस्वामिप्रसादरचनापरमेश्वरेण व्यम्बकेश्वरसन्निधिकीर्त्तिस्तस्मोघतजयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभीमस्वर्गतायथार्थीकरणरचितचारुपथेन श्रीकामाक्षा^६गिरिनवीननिमित्तिपराजितसुमेरुणा^७ श्रीमहिषाचलोपरि श्रीहरिशरणरचिताचलदुर्गेण^८ अभिनवभरताचार्येण धीणावादनप्रवीणेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण त्रिसंध्याक्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन परमभागवतेन महाराजाधिराजराजश्रीराजमानमृगाङ्कतामराजनेन्दनेन महाराज्ञी^९सौभाग्यवती^{१०} श्रीजसमाम्बिकाहृदयन्दनेन सकलसीमन्तिनीशिरोमणिनिकुम्भराजन्यवंशावतंसमहाराज्ञीश्रीकर्मवतीश्रीलघुमादेवीहृदयाधिनाथेन राजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां सङ्गीतमीमांसायां^{११} पाठ्यरत्नकोशे अनुक्रमणिकोल्लासे अनुक्रमणिका नाम चतुर्थं परीक्षणम् ।

उल्लासस्य (श्च) प्रथमः^१ समाप्तिमगात् ॥

इति विततमतीनामभिमत्^२ सिद्धिरस्तु ॥

१. B. ०पूरपरजित० । २. B. संगमतीर । ३. B. में 'परितोषितशाकम्भरी' नहीं है । ४. B. 'परिवारिताञ्जनादि'; K. में उपरिमुद्रित पाठ ही है । ५. B. घषिता । ६. K. कामाक्षा । ७. B. पराजिति सुमेरुणा । ८. B. दुर्गेण । ९. K. में 'श्री' और है । १०. K. में 'जसमाम्बिका' से पूर्व 'श्री' नहीं है । ११. A. संगीतमिमांसायां । १२. B. समाप्ति समगादिति । १३. B. में 'मत्' नहीं है ।

२. पदोल्लास - पदनाम प्रथम परीक्षण

अध्यासिताया निजपूर्वपुंभिः पदं सरीसृत्ति न यः कदाचित् ।
विशुद्धमत्याः^१ सरणेः स राजा पदं चरीकर्त्ति विचारवर्त्ति^२ ॥ १ ॥

पाठ्यं तु द्विविधं ज्ञेयं संस्कृतं [११A] तं प्राकृतं* तथा ।
^३यथावेदं* तयोरङ्गान्याख्यामः पाठ्यसिद्धये ॥ २ ॥

नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः ।
समासाश्च स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तयः ॥ ३ ॥

व्यञ्जनान्यङ्गकैरेतेनानाधातूपवृ हितम् ।
प्रयोगार्हं प्रविज्ञेयं^४ संस्कृतं पाठ्यमित्यदः ॥ ४ ॥

नादादिहेतुको यः स्यादक्षराणां* समुच्चयः ।
आनुपूर्वी समुल्लेखः* स शब्दव्यपदेशभाक् ॥ ५ ॥

साध्यसाधनसंयोगसामानाधिकरण्यकाः* ।
पदार्थप्रतिपत्तिश्च^५ विधिः पञ्चविधः स्मृतः^६ ॥ ६ ॥

अधिष्ठानं स्वभावश्च गुणाः कार्यान्वयस्तथा* ।
तादात्म्यं* चेति शब्दस्य^६ तद्गुणाः पञ्च कीर्त्तिताः^७ ॥ ७ ॥

तस्य सप्तविधं प्राहुरधिष्ठानं पुरातनाः ।
मुख्यतादिस्वभावोऽस्य साध्यादिश्च गुणो मतः^७ ॥ ८ ॥

स सिद्धसाध्यसंबन्धः^८ कार्यान्वय इतीरितः ।
शब्दस्यार्थस्वभावो यस्तादात्म्यं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥ ९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २. *प्राकृतं प्राकृतं । *यथा वेद । ५. *स्यादक्षराण्या समुच्चय ।
*समुल्लेखः । ६. *समानाधिकरण्यकाः । ७. *कार्यान्वयास्तथा ।
*तादात्म्यं ।

१. P. K. विशुद्धिमत्याः । B. विशुद्धिमत्या । २. P. विचारवर्त्ति(र्त्ति) । ३-३. P. यथाषडनयो० । ४. B. स विज्ञेयं । ५-५. P. तद्गुणाः पञ्च कीर्त्तिताः । ६-६. P. विधिः पञ्चविधः स्मृतः । ७. B. गुणोत्तमः; परन्तु 'त्' और 'म' पर क्रमशः २ और १ अंक हैं । ८. P. प्रसिद्धसाध्यसंबन्धः ।

प्रकृतिप्रत्ययासत्ती पदमर्थोपलम्भने ।
 तत्राभिघत्ते यो मुख्यमर्थ* मुख्यः स उच्यते ॥ १० ॥
 तथा लाक्षणिको ^१लक्षमाश्रित* इत्यभिधी[११B]यते^१ ।
 व्यङ्ग्ययुक्तो^२ व्यञ्जकः* स्यादेषां व्यापृतिरुच्यते ॥ ११ ॥
 अभिधा लक्षणा ^३चाथ व्यञ्ज[ना]क्रमतो मता^३ ।
 रूढियौगिक^४मिश्राख्यास्ते* शब्दास्त्रिविधाः स्मृताः ॥ १२ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययद्वारा ^५न ते वै रूढिमाश्रिताः*^५ ।
 मण्डपाखण्डलाद्यास्तु ^६तत्तद्वृत्तिमुपाश्रिताः^६ ॥ १३ ॥
 गुणेन क्रियया वापि सम्बन्धेन च यो भवेत् ।
 परस्परार्थानुगमः सम्बन्ध^७ इति [की]र्त्यते ॥ १४ ॥
 गुणतो नीलकण्ठाद्याः संख्यातः षण्मुखादयः^८ ।
 क्रियातः स्रष्टृप्रमुखाः* संबन्धाद्भू[भु]गादयः^९ ॥ १५ ॥
 मत्वर्था* अपि संबन्धे कपालिप्रमुखास्ततः ।
 जन्यात् कृत्सूतिधात्र्याद्या विश्वकृत्प्रमुखास्ततः ॥ १६ ॥
 जनकाद्योनिमुख्या स्युरात्मयोनिमुखास्ततः^{१०} ।
 अपत्यप्रत्ययाद्येभ्य आदितेयादिकान् जगुः ॥ १७ ॥
 धार्यधारकसंबन्धे वृषध्वजपिनाकिनः ।
 भोज्यभोजकसंबन्धेऽमृतभुक्ताद्ब्रतादयः^{११} ॥ १८ ॥
^{१२}पत्युः कान्ताः प्रियातुल्याः^{१२} शिवकान्तादिकास्ततः ।
 पत्न्याः प्राणेश्वरमुखा गौरीप्राणेश्वरस्ततः ॥ १९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १०. *मुख्यमर्थ । ११. *लक्ष्याश्रित; *व्यञ्जक । १२. *रूढियो-
 गिकमित्त्याख्याते । १३. *श्रिता । १५. *स्रष्टृप्रमुखा । १६. *मत्वर्था ।

1-1. P. मुख्य्याश्रितमर्थं ब्रवीति यः; BO. लक्ष्याश्रितमित्यभिधीयते । 2. B. व्यंग-
 युक्तो । 3-3. K. व्यञ्जनाः क्रमतः समीरिताः । 4. P. रूढियौगिक० । 5-5. P. नत्वर्था
 रूढिमाश्रिताः K. नत्वर्थाः । BO. न ते वै रूढिमाश्रिताः । 6-6 P. K. न व्युत्पत्तिमुपा-
 श्रिताः । 7. P. स योग । 8. P. ख(ष)ण्मुखादयः । 9. P. भुजगादयः । 10. B.
 मुखास्ततः । 11. P. ऽमृतभुक् तद्ब्रतादयः; B. ऽभुक्तब्रतादयः । 12-12. P. पत्युः
 कान्ताः(ः) प्रिया(म्)तुल्याः ।

सख्युः सखिप्रभृतयस्ततः शि[१२A]वसखादयः ।

वृषवाहनमुख्याः स्युर्वाह्यावाहकभावतः ॥ २० ॥

ज्ञातेः* ^१स्वसृद्दुहित्राद्यैर्हिमवद्दुहितृप्रथाः ।

आश्रयाश्रयिभावेन दिवोकःप्रमुखा अपि ॥ २१ ॥

स्युर्वध्यवधकत्वेन^२ पुरजिन्मुरजिन्मुखाः* ।

^३पतिघार्यत्वे वाह्यात्वसंबन्धो^३ हि विवक्षया ॥ २२ ॥

रुद्रे वृषात्तदेकस्मात् पतिलाञ्छनवाहनाः ।

स्याद् व्यक्तिवाचको *जातिशब्दोऽपि व्यक्तिचिह्नितः^४ ॥ २३ ॥

दक्षिणा दिग्यथागस्ति^५निवासत्वेन कीर्त्यते* ।

^६त्रिपञ्चादिपदे योज्यौ^६ शब्दौ^७ हि विषमायुजौ ॥ २४ ॥

तेन त्रिनेत्रो विषमनेत्रोऽयुङ्नेत्र^८ इत्यपि ।

गुणो विरोधिनं वक्तीतरान्तो* नन्नपूर्वकः^९ ॥ २५ ॥

सितेतरोऽसितस्तस्मात् कृष्णोऽथो^{१०}व्यपदिश्यते ।

जलादिषु प्राक्पदेषु पर्यायपरिवर्तनम् ॥ २६ ॥

जलदस्तोयदस्तस्माज्जलधिर्नीरधिस्तथा ।

^{११}जनिरुद् प्रभृतिष्वस्त्युत्तरेषु^{११} परिवर्तनम् ॥ २७ ॥

सरोरुहं सरोजं च ततः^{१२} स्यादेवमादिकम् ।

सुरपत्यादिषु^{१३} प्राय उभयोः परिवर्तनम् ॥ २८ ॥

ततः सुरपतिर्देवराजः स्यात्त्रिदशेश्वरः ।

इत्याद्या यौ[१२B]गिकाः शब्दाः परिवृत्यसहाश्च ये^{१४} ॥ २९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २१. *ज्ञाते । २२. *पुरजिन् पुरुजिन् मुखाः । २३. व्यक्ति वाचको ।
२४. *कीर्त्तते । २५. *वक्तीतरान्तो ।

१. P. ज्ञात(ति); BO. ज्ञातेः । B. ज्ञातस्वमृ० । २. P. ०वधकत्वे तु । ३. P. पतिघार्यत्ववाह्यात्वसंबन्धो । ४. P. व्यक्तिचिह्नितः । ५. P. ०यथागस्ति(स्य)०; K. पथा-
गस्त्य० । ६-६. P. त्रिपञ्चादिपदे(ऽ)योज्यौ(स्थाप्यौ) । K. त्रिपञ्चादिपदस्थाने ।
७. B. शब्दो । ८. P. ०ऽप्ययुङ्नेत्र । K. का पाठ प्रति के समान है । ९. P. नन्नपूर्वकः ।
K. नन्न न पूर्वकः । १०. K. कृष्णोऽतो । ११-११. P. जनिरुद्प्रभृतिषु तूत्तरेषु । A. जनि-
रुद्प्रभृतिष्वस्त्युत्तरेषु; B. जनिरुद्प्रभृतिषु स्युत्तरेषु । P. का पाठ K सम्मत है ।
१२. B. तत् । १३. P. सुरपत्यादिषु । १४. K. सहाश्रयः ।

गीर्वाणप्रमुखाः शब्दास्ते मिश्राः परिकीर्त्तिताः ।
 एतेषां कविरूढचैव ज्ञेयोदाहरणावलिः ॥ ३० ॥
 तथा हि समयं प्राहुः कवीनामिह तद्विदः ।
 जात्यादिनियमापेक्षमर्थ^१ बध्नन्ति कुत्रचित् ॥ ३१ ॥
 असंतमपि* बध्नन्ति न सन्तमपि कुत्रचित् ।
 दिङ्मात्रमेतदत्रोक्तं नाम्नामन्यान्यपि^२ स्वयम् ॥
 कुम्भकर्णोपदेशेन^३ तर्कयेदनया* दिशा ॥ ३२ ॥
 यद्यशः पदमाधातुं त्रिलोक्या गोः पदं व्यधात्^४ ।
 अपि विष्णुपदं नाम^५ पदं राजा स्थिरीकृतम् ॥ ३३ ॥

^६इति श्रीराजाधिराज० पदोल्लासे पदपरीक्षणं प्रथमम्^६ ॥ छ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ३१. *असंतमपि । ३२. *तर्कयादनया ।

१. P. अपेक्षमर्थ । K. का पाठ प्रति के समान है । २. A. B. नाम्नामन्यान्यपि ;
 ३. P. कालसेनोपदेशेन । K. कालदेशोप० । ४. A. B. व्यधात् । ५. P. तेन । ६-६. P.
 इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनधिरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां सङ्गीतमीमांसायां
 पाठघरल्लकोटो पदोल्लासे पदपरीक्षणं प्रथमं समाप्तम् ॥

वाक्य नाम द्वितीय परीक्षण

अतीतो वाक्यमार्गं यो वेदमार्गेण मृग्यते ।
 वाग्वाक्यादिरूपेण*¹ तत्तत्वाक्यं² भजे शिवम् ॥ १ ॥
 यतः पूर्वं³ पदार्थोऽयं वाक्यार्थे पर्यवस्यति ।
 ततस्तेषां समूहोऽत्र वाक्यं वाक्यविदोच्यते ॥ २ ॥
 पदव्यवहृतिर्वाक्ये पदबन्धाङ्गतो⁴ मता ।
 द्विविधं तत्पदं ज्ञेयं निबद्धं चूर्णमेव च ॥ ३ ॥
 तत्र चूर्णपदस्यादौ लक्षणं संगृणाम्यहम् ।
⁵अनिबद्धपदं छन्दोहीनं* चा[१३A]नियताक्षरम्⁶ ॥ ४ ॥
 अथपिक्षाक्षरोपेतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ।
 यतिच्छन्दः⁶समायुक्तं तथा च⁷ नियताक्षरम् ॥ ५ ॥
 पादैश्चतुर्भिर्नियतं निबद्धं पदमीरितम् ।
 एवं नानार्थसंयुक्तैः पदवर्णविभूषितैः ॥
 पदबन्धाः प्रकर्तव्याः प्रथालक्षणलक्षिताः⁸ ॥ ६ ॥
 आद्येष्वष्टसु देवता निगदिता वर्णेषु सोमः कुजो
 ज्ञेज्यो* शुक्रशनी रविस्तम इति स्यात्तत्फलं च क्रमात् ।
 आयुर्वाच्यपदं धनं सुभगता कीर्तिश्च मान्द्यस्मृतिः
 शून्यत्वं मुखतस्तदक्षरवशाद् वर्णस्य⁹ गीतादिषु ॥ ७ ॥
 एवं मित्रावरुणसदनादुच्चरत्प्राणशक्त्या-
 संगप्रोद्यत्पवनहृत्तत्स्थानजीर्णोत्करेण*¹⁰ ।
 आरब्धतत्पदघटनया¹¹ कारणं गीतकादे-
 लोके सर्वव्यवहृतिपदं वाक्यमत्र न्यरूपि¹² ॥ ८ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १. *वाक्वाक्यादिरूपेण । ४. *छन्दोहीनं । ७. *ज्ञेज्यो । ८. *जाणोत्करेण

1. P. K. वाक्यवाच्यादिरूपेण । B. वाक् वाक्यादिरूपेण । 2. P. K. तमवाक्यं ।
 3. P. BO. सर्वः । 4. P. पदबन्धागता । B. पदबंधागती । 5-5. B. अनिबद्धपदं
 ज्ञेयं छन्दोहीनं चानियताक्षरम् । 6. P. यतिच्छ(च्छ)न्दः(ः) । 7. K. तथाऽत्र । 8. P.
 यथा लक्षणलक्षितः(ताः) । 9. P. वर्णस्य । 10. A. जाणोत्करेण । 11. P. आरब्धे
 तत्पदघटनया; B. ०घटनया । 12. P. वाक्यमन्यन्यरूपि । K. वाक्यमन्यन्न रूपि ।
 A. B. वाक्यमन्यन्न रूपि ।

प्राकृतं चापि विज्ञेयं संस्कृतस्य विपर्ययात् ।
 तद्भ्रवं तत्समं देशीत्येवं त्रैविध्यमस्य तु ॥ ९ ॥
 स्वरवर्णान्यतां वापि न्यूनतां वापि ये पदे ।
 न्यस्ता गच्छन्ति* संयुक्तास्तद्भ्रवास्ते* प्रकीर्त्तिताः ॥ १० ॥
 तरङ्गलोलसलिलकमलामललक्षणाः* ।
 तुल्याकृ[१३B]तिधरा ये तु संस्कृते ते च तत्समाः ॥ ११ ॥
 महाराष्ट्रादिदेशानां भाषामाश्रित्य वर्त्तते ।
 यत्तद्देशीति* विज्ञेयं सुज्ञेयमिह^१ तद्विदाम् ॥ १२ ॥
 भाषा चित्रप्रवन्धेषु गाथादावुपयुज्यते ।^२
 यद्यप्येतत्तथाप्यत्र* नास्माभिरिह तन्यते ॥ १३ ॥
 यद्वाक्यं राजवृन्देन शिरसा विष्णुमाल्यवत् ।
^३शिरसा धार्यते [ति]न कुम्भेनात्र निरूपितम्^३ ॥ १४ ॥
^४इति श्रीराजापिराज श्रीकुम्भकरां० वाक्यपरीक्षणं नाम द्वितीयं समाप्तम्^४ ॥

प्रविष्टित वाङ् — १०. *गच्छन्ति । *तद्भ्रवास्ते । ११. *समताकमललक्षणाः । १२. *यत्त-
 देशीति । १३. *यद्यप्येतत्तथाप्यत्र ।

१. इ. सुज्ञेयम् (वि) । २. इ. गाथादावुपयुज्यते । ३-३. P. धार्यते वाक्यमेवैतं सेतु
 वाक्यं विज्ञेयम् । ४-४. इति श्रीराजापिराजश्रीकुम्भकराभिराजिते मन्दीपरात्रे पौडगासाहस्ये
 सुज्ञेयमिहोपयुज्यते वाङ्मयपरीक्षे पदोत्तासो वाक्यपरीक्षणं द्वितीयं समाप्तम् । B. श्रीराज-
 मेवैतं विज्ञेयम् । B.O. इति इति ते वाङ् समाप्तम् ।

संज्ञा नाम तृतीय परीक्षण

व्याकृते जगतां येन नामरूपे नमाम्यहम् ।
 तमरूपमनामानं¹ शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥
 गीतं वाद्यं² तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतसंज्ञितम्³ ।
 तद्द्विधा भिद्यते मार्गदेशीभेदेन तत्त्वतः ॥ २ ॥
 मार्गित्वाद्विरञ्चेन⁴ प्रयुक्तत्वात्तथर्षिणा⁵ ।
⁶महोदयनिमित्तत्वान्नियतो मार्ग उच्यते⁶ ॥ ३ ॥
 तदेव रुचिवैचित्र्याच्चित्तरञ्जनकृज्जनैः ।
 प्रयुक्तं स्वस्वदेशे यत्ततो देशीति कीर्तितम् ॥ ४ ॥
 छादनादपयत्यादेरुक्ताद्यं छन्द ईरितम्⁷ ॥ ५ ॥
 उपमाद्या अलङ्काराः पाठचालङ्कृतिहेतवः ।
⁸श्रवणाच्छ्रुत्यस्ताश्च तीव्राद्याः स्वर[१४A]हेतवः⁸ ॥ ६ ॥
 स्वरयन्ति मनांसीह श्रोतृणां स्वार्थतो यतः
 षड्जादिकाः* स्वरास्तेन ते च⁹ साद्यक्षराभिधाः ॥
 यथा गोत्रकुलाचारोत्पन्नं पुंन्नामसंमतम् ॥ ७ ॥
 तथा ज्ञेया रसानां च स्वराणामभिधा¹⁰ इमाः ।
 श्रुत्युत्कर्षापकर्षी* हि विकृतिः प्रकृतिर्मती¹¹ ॥ ८ ॥¹²
 व्यवस्थितश्रुतियुता यत्र संवादिनः*¹³ स्वराः ।
 मूर्च्छनाद्याश्रयो नाम स ग्राम इति संज्ञितः ॥ ९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ७. *खड्गादिका । ८. *श्रुत्युत्कर्षापकर्षे । ९. *संवासिनः ।

1. B. तमरूपनामानं । 2. A. गीतवाद्यं । 3. P. संगीतमुच्यते । 4. P. विरञ्चेन ।
 5. P. प्रयुक्तत्वात्तथा(य)विणा । 6-6. P. महोदयनिमित्तत्वाद् विख्यातो मार्ग उच्यते;
 B. ०निमित्तत्वाद्विषयतो । 7. B. इरितम् । 8-8. P. ये यद् पंक्ति प्रागे ऽर्षे पद्य का
 उत्तरार्धं है । 9. P. चे त (ते च) । 10. P. स्वरानामभिधा । 11. P. प्रकृतिर्मती(ता) ।
 12. P. ८ वां श्लोक इस प्रकार है—

विभूषयन्ति च रसं केयूरादिषदङ्गिनाम्(नम्) ।

श्रवणाच्छ्रुत्यस्ताश्च तीव्राद्याः स्वरहेतवः ॥ ८ ॥

13. P. संवासि(दि)नः ।

आरोहेणावरोहेण क्रमेण स्वरसप्तकम् ।
 रागादेर्मूर्च्छनादत्र^१ मूर्च्छना परिकीर्त्तिता ॥ १० ॥
 ता एव शुद्धतानाः स्युः षाडवोडविकाः स्मृताः^२ ।
 पूर्णापूर्णाविभेदेन द्विधा या मूर्च्छना स्मृता^३ ॥ ११ ॥
 ता एव कूटतानाः*^४ स्युर्व्युत्क्रमोच्चरिताः स्वराः^५ ।
 प्रस्तारे पूर्वरूपाणि तेषां मूलक्रमाः स्मृताः ॥ १२ ॥
 साधारणीकृताशेषभूभुजा कुम्भभूभुजा^६ ।
 साधारण्यात् स्वरजात्योः साधारणमिहोदितम् ॥ १३ ॥
 स्थाय्यादिभिश्चतुर्धासी^७ वर्णो गानक्रियामतः ।
 एक एव स्वरो यस्तु स्थित्वा स्थित्वा पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 प्रयुज्यते स तु स्थायी परावन्वर्थनामकौ ।
 आरो[१४B]ही वाऽवरोही^८ च संचारी तद्वियोगजः ॥ १५ ॥
 प्रतिपक्षक्षमापालभालालङ्काररूपिणा ।^९
 विशिष्टो वर्णसङ्घातोऽत्रालङ्कार उदीरितः^{१०} ॥ १६ ॥
 अतारविश्रम^{११}स्वांशापन्यास[न्यास]भूषणात् ।
 क्रियते कुम्भभूषेन^{१२} शुद्धजातिपरिग्रहः ॥ १७ ॥
 स्वनामस्वरविश्रामविशिष्टत्वेन तद्वहिः ।
 शुद्धलक्ष्मविनाभूता विकृताः किं न^{१३}सम्मताः ॥ १८ ॥
 गीतमुद्ग्राह्यते येन स स्वरो ग्रह उच्यते ।
 प्रयोगे बहुलोशः स्यान्न्यासो गीतिसमाप्तिवत् ॥ १९ ॥
 विदारी गीतखण्डः* स्यादपन्यासस्तदन्तकृत् ।
 विन्यासः स विदार्यश^{१४}पदप्रान्ते स्थितस्तु यः ॥ २० ॥

प्रतिस्थित पाठ— ११. *स्मृताः । १२. *कूटताना । २०. *खंड ।

1. A. रागादेर्मूर्च्छनादत्र; B. रागादेर्मूर्च्छनादत्र । 2. P. षाडवोडविकीकृताः ।
 3-3. P. स्युर्व्युत्क्रमोच्चरितस्वराः । 4. P. तामराजिना । 5. B. स्थाय्यादिभिश्चतुर्धासी ।
 6. P. चावरोही । 7. P. ०भालं(ला)लंकाररूपिणा । 8. P. उरीकृतः । 9. B.
 अतारविःश्रम । 10. P. कालसेनेन । 11. A. किं न; P. किं न (तु); किं च' भी
 संभव पाठ है । 12. B. विदार्यस ।

अंशाविवादी ¹सन्यासः कुम्भस्वामिगणोदितः¹ ॥ २१ ॥

यस्मात्तारस्थ² मंद्रस्य च मतिरनुवादी च² संवादिसंज्ञे-³

त्यस्यान्यः⁴ स्याद्विवादी स्वर* इह जनयेद्यश्च गेयेऽत्र रक्तिम् ।

न्यासापन्याससन्ध्यासकविधिकलसन्ध्यासवर्गे ग्रहत्वं

प्राप्तोऽंशो योग्यतातो भवति च बहुलो यो विदार्या स वादी ॥ २२ ॥

रा[जा] सः स्याद्विवादी रिपुरि[व] विवदन् मुख्यमंत्रीव त[१५B]स्मिन्

संवादी संवदन् योऽनुवदति⁵ खलु तं* सोऽनुवादी स्वरोऽस्मिन् ।

अंशत्वं व्यापकत्वे* सति पुनरुदितं गेयकर्मण्यमुष्य⁶

क्षोणीसुश्रोणिभर्त्ता⁷ तदनु च बहुशो⁸ गानतानप्रयोगे⁹ ॥ २३ ॥

षाडवं* षट्स्वरं प्रोक्तं तत्पञ्चस्वरमीडवम्* ।¹⁰

¹¹पुनरावृत्तिरभ्यासात् परामर्शोऽत्र¹¹ लङ्घनम् ॥ २४ ॥

अलङ्घनं तथाभ्यासो बहुत्वे लक्ष्म चक्षते ।

वादिसंवाद्यनपरंपर्यायि¹² तु तदिष्यते ।

अलङ्घ्यविषयो¹³ऽल्पत्वबहुत्वस्य विपर्ययात् ॥ २५ ॥

हित्वा न्यासादेः स्थिति यः स्वराणां

मध्ये ¹⁴मध्येऽल्पत्वमाहुश्च केचित्¹⁴ ।

सङ्गोऽशाद्यैः कोऽपि वैचित्र्यहेतुः

प्रोक्तो मार्गः सोऽन्तराख्यः स्वरज्ञैः ॥ २६ ॥

अल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चाऽन्तरस्वनः¹⁵ ॥ २७ ॥*

प्रतिस्थित पाठ— २२. *स्याद्विवादीस्वर । २३. *त । *व्यापकत्वे । २४. *षाडवं ; *मीडवं । २५. *इह अर्द्धाली पर २६ के बाद सीधा २५ पद्यांक दिया है ।

1-1. P. सन्ध्यासो वनदेवगणोदितः । 2-2. P. K. ०गतिरनुवादी च । A, B. मंद्रस्याव-
गतीरनुवादी च । 3. P. K. संवादिसंज्ञो । 4. P. यस्यान्यः ; A. यः स्यान्यः ;
B. में 'यः' के बाद दो तीन अक्षरों का स्थान रिक्त है फिर 'स्याद्विवादी' है; K. यः
स्याद्विवादी विवादी । 5: A. B. यो ननु वदति । 6. B. शक्तिम् । 7. P. भर्त्ता ।
8. P. बहुलत्वं । 9. P. सुगानप्रयोगे । 10. P. ०मीड(डु)वम् । 11-11. P. पुनरा-
वृत्तिरभ्यास ईषत्स्पर्शोऽत्र । 12. P. वादिसंवाद्यनपरंपर्यायि । 13. P. अनेशविषयो ।
14-14. P. मध्येऽल्पत्वभाजां कदाचित् । 15. P. चान्तरः स्वरः ।

मन्द्रप्रसन्नो मृदुसन्नकश्च

लिपी भवेद्विन्दुशिराः स एव ।

तारस्तु दीप्तः परमूर्ध्वरेखा¹

शिरालिपी* त्रिवचनात् प्लुतः*² सः ॥ २८ ॥³

स्यान्मूर्च्छनायाः प्रथमः स्वरोऽत्र

मंद्रः स एव द्विगुणस्तु तारः ।

तत्पूर्वपूर्वो भवतीह मंद्रः*

⁴परोऽपरोऽभ्यः स विभूषितश्च⁴ ॥ २९ ॥

स्वरसाधारणमुदितं [१५B]मम येष्वंशेषु⁵ नियतमनुरूपम् ।

पञ्चमिकामध्यमिकाजात्योस्तु सषड्जमध्यमयोः ॥ ३० ॥

अल्पद्विश्रुतिकासु जातिषु* तथा रागेषु भाषास्विदं

तावंशौ* यदि षड्जमध्यमिकया न स्यात् सहस्थास्नुकम्* ।

एवं कैमुतिकेन⁶ निश्चितमिदं तस्यापि तत्राश्रयाः⁷

प्रायः स्युर्विकृता⁸ इहैव भणितौ श्रीचित्रकूटेशितुः⁹ ॥ ३१ ॥

सलयतालपदा स्वरराजिता

विविधवर्णविभूषणभूषिता ।

गमकपेशलगानगुणाञ्चिता¹⁰

मुनिवरैरिह गीतिरुदाहृता ॥ ३२ ॥

विचित्रवर्णालङ्कारो विशेषो¹¹ यो ध्वनेरिह* ।

ग्रहादिस्वरसंदर्भो रञ्जको राग उच्यते ॥ ३३ ॥

तत्र¹²ग्रामसमुद्भूतः पञ्चगीतिसमाश्रयात्¹² ।

शुद्धादिभेदसंभिन्नो ग्रामराग इतीरितः ॥ ३४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २८. *लिपी । *प्लुता । २९. *मंद्राः । ३१. *अथ द्विजातिस्वर-
जातिषु; *तोवंशौ । *सहस्थाणुकम् । ३३. *ध्वनेरिह ।

1. P. परमूर्ध्व(र्ध्व)रेखा । 2. P. प्लुत सः । 3. P. में पद्य संख्या यहां २८ ही जो सही है; प्रति में एक संख्या आगे चल रही है । 4-4. P. परः परोऽभ्यः स विभूषणेषु । 5. P. समपेष्वंशेषु । 6. P. कौमुकिनत्र (कैमुतिकेन) । A. कौमुतिकेन । K. कौमुकिना । 7. P. तत्रापि तस्याश्रयाः । 8. B. स्युर्विकृता । 9. P. श्रीब्रह्मशैलेशितुः । 10. B. गानपुणांचिता । 11. P. विशेषे (यो) । 12-12 P. ग्रामसमुद्भूतपञ्चगीतिसमाश्रयात् ।

तदुद्भवश्चोपरागो रागो रञ्जनकृतमः ।
 भाष्यते^१ येन तच्छाया^२ स भाषाराग^३ उच्यते ॥ ३५ ॥
 तां मिश्रित्य*^४ प्रवृत्ता या विभाषा भाषिताऽत्र सा ।
 भाषाविभाषयोरन्तरूपन्नान्तरभाषिका ॥ ३६ ॥
 भाषाद्या गीतयस्तिस्त्रो या[१६A]ष्टिकेनोररीकृताः^५ ।
 तत्र भाषा समाख्याता मुख्यानन्योपजीविनी ॥ ३७ ॥
 स्वरनाम्ना स्वराख्या तु देशाख्या* देशनामतः ।
 आभ्यस्तिसृभ्यो* जायन्ते^६ यास्ताः स्युरूपरागजाः ॥ ३८ ॥
 स्वजात्युद्योतकत्वे येऽनुवर्तन्ते तु तामिह* ।
 अन्यजातिविरूपा ये ते शुद्धा राजसम्मताः^७ ॥ ३९ ॥
 श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव शुद्धत्वेन च जातिभिः ।
 चतुर्भिर्भिद्यते यस्तु स भिन्न इति कीर्त्यते ॥ ४० ॥
 रागाङ्गत्वं ग्रामरागच्छायामात्रोपजीवनात् ।
 भाषाणामाश्रिता छाया वैस्तदङ्गानि तानि च ॥ ४१ ॥
 क्रियाङ्गानि च कथ्यन्ते दीपिकादिक्रियायुजे^८ ।
 श्रोतृचित्तोत्साहकमुखयोगाच्च^९ कोविदैः* ॥ ४२ ॥
 अङ्गाश्रयसमुत्पन्नान्युपाङ्गानि च मेनिरे ।
 देशीरागत्वमप्यस्य रागाङ्गादेरुदीरितम् ॥ ४३ ॥
 पदं वागभिधेयं^{१०} स्यात् सा मातुरभिधीयते ।
 गेयं धातुस्तयो[ः]कर्त्तोच्यते* वागीयकारकः ॥ ४४ ॥
 गान्धर्वो*^{११} मार्गदेशीवित् स्वरादेर्मार्गकोविदः^{१२} ।
 गान्धर्वं तत्र विज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥ ४५ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ३६. *तामिश्रित्य । ३८. *देशाख्यो * आभ्यस्तिसृभ्यो । ३९. *तामिह ।
 ४२. *कोविदैः । ४३. *देशीयरागः । ४४. *धातुस्तयोऽकर्त्तोच्यते ।
 ४५. *गान्धर्वो ।

I. P. भाष्यते । 2. P. तच्छा(च्छा)या । 3- P. भाषा(षा)राग । 4. P. तामा-
 श्रित्य । 5. P. याष्टिकेयो(नो) । 6. K. भिद्यन्ते । 7. P. राज(ग)सम्मताः
 (राजसम्मताः) । 8. P. दीपिकादिक्रियायुजेः । 9. P. ऽकरणयोगाच्च । 10. P. वाग-
 भिधेया । II. B. गान्धर्वं । 12. P. स्वरादिर्मार्गकोविदः ।

पुरा प्रणष्टां देवेभ्यो वाचं गोरूपधारिणीम् ॥ [१६B]
 अघारयदिति प्रोक्तं गान्धर्वमिह सूरिभिः ॥ ४६ ॥
 अत्यर्थमिष्टं देवानामत एव प्रकीर्तितम् ।
 वंशवीणाशरीरेभ्यः प्रभवस्तस्य सम्मतः ॥ ४७ ॥

तथा चोक्तं—

^१पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन^१ सुमितस्तथा ।
 प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥ ४८ ॥
^२पुनर्गीतिं पुनर्वाद्यं गेयं^२ योज्यं पुनः पुनः ।
^३अलात*चक्र प्रतिमरसभावविभावकम्^३ ॥ ४९ ॥
 श्रोतुश्चित्तस्य सुखदो गमकः स्वरकम्पनम् ।
 स च वाग इति स्थायो^४ रागस्यावयवः स्मृतः ॥ ५० ॥
 यत्नतो^५ऽतिशयारोपो रागस्य भजनं मतम् ।
 गमकस्थायवर्णाद्या नानालङ्कृत्यलङ्कृताः^६ ॥ ५१ ॥
 रागाल (१)पनमालप्तिभूर् रिभङ्गिमनोहरा ।
 प्रयोगाद्वा* तथालापसंज्ञा साक्षरवज्जिता ॥ ५२ ॥
 अनिबद्धं च तामाहुर्गीतं गीतविशारदाः ।
 गातृणां वादकानां [च] समूहो वृन्दमुच्यते ॥ ५३ ॥
 रागोऽभिधीयते गीतं दशलक्षणलक्षितः ।
 लक्षणानि च तत्रांशान्यासौ षाडवमौडवम्^७ ॥ ५४ ॥
 अल्पत्वं च बहुत्वं च ग्रहोपन्याससंयुतः ।
 मन्द्रताररता^८ चापीत्येवं ज्ञेयानि सूरिभिः ॥ ५५ ॥
 प्रबं [१७A] धो रूपकं वस्तुनिबद्धं गीतमुच्यते ।
 निबद्धावयवो घातुर्धराधीशस्य^९ सम्मतः ॥ ५६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४९. *आयातचक्रप्रतिमं । ५३. *प्रयोगाद्वा ।

1-1. P. पदस्थ(ः)स्वरसंघात(स्)तालेन । 2-2. P. पुनर्गीतिं पुनर्वाद्यमेवं; B. पुनर्वा-
 द्यमेव । 3-3. P. अलातचक्रप्रतिमं रसभावविभावकम् । 4. P. स्थायी । 5. P. यत्नतो ।
 6. P. ंकृता । 7. P. षाडवमौडवम् । 8. P. मन्द्रता तारता । 9. P. घातुष(धं)-
 राधीशस्य ।

कलाकालप्रमाणेन ताल इत्यभिधीयते ।

अर्द्धमात्रा^१ द्वे च तिस्रो द्रुतो लघुगुरुप्लुताः ॥ ५७ ॥

क्रमात्तेषां चतुर्णां स्युः संज्ञा दलगपा^२ इति ।

*० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

[द्रुते स्याद्देवता शम्भुर्हिमवद्दुहिता लघी ।

शिवी गुरुणि संप्रोक्तौ प्लुते ब्रह्मादयस्त्रयः ॥ ५८ ॥]*

*द्रुते व्यञ्जनं व्योम विद्वर्धमात्रं

लघी व्यापकं ह्रस्वमृज्वेकमात्रम् ।

गुरौ वक्रदीघी^३ कला च द्विमात्रं

प्लुते सामजत्र्यङ्गदीप्तत्रिमात्रा* ॥ ५९ ॥

द्रुतलघ्वादिरूपाढ्य*क्रियामानोपलक्षितः ।

गीतादिकं परिच्छिन्दन्^४ कालस्ताल इतीरितः ॥ ६० ॥

पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमिता मात्रा कलाऽत्र सा^५ ।

मार्गभिन्नलयोपेता छोटिका चात्र मागिता ॥ ६१ ॥

ततः कलाकालकृतो लयः सलयमीरितः* ।

तत्प्रवृत्तेर्नियमनं यतिर्यतिभिरीरिता ॥ ६२ ॥

ततं वीणादि सुषिरं*^६ वंशादि मुरजादि च ।

आनद्धं* च^७ घनं कांस्यतालादिपरिकीर्तितम्^८ ॥ ६३ ॥

वाद्यवर्णसमूहस्तु पाटः पट्टधियां मतः ।

वाद्यमात्रोच्यते तत्तत् पाणियोगेन वादनम् ॥ ६४ ॥

रूपादिकं तत्करणं वाद्यप्रकरणे मतम् । [१७B]

स्वरास्ते घातवः प्रोक्ता ये प्रहारविशेषजाः ॥ ६५ ॥

गुणप्रधानभावेन याऽसौ व्यवहृतिर्मता ।

वृत्तिर्निगद्यते साद्या वाद्यविद्याविशारदः ॥ ६६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ५८. *—*विन्दुश्रीं द्वारा स्थान रिक्त छोड़ा गया है; कोष्ठान्तर्गत पद्य नहीं

है । ५९. *यहां 'ए' अक्षर और लिखा है । *विद्वर्धमात्र । *मात्राः ।

६०. *रूपाद्य० । ६२. *मीरितिः । ६३. *सुषिरं । *अनद्धं ।

१. P. अर्धं (धं) । २. P. दलपगा (गपा) । ३. A. दीर्घी । ४. A. B. परिच्छिन्दन् ।

५. P. कला च सा । ६. P. सुखि (षि)रं । ७. P. अवनद्धं । ८. P. कांस्यं तालादि० ।

गीतानुगं त्रिःप्रकारं ^१वाद्यं ततादिकं* मतम्^२ ।
 विन्यासाः पाटवर्णानां वाद्यानि मुरजादिषु ॥ ६७ ॥
 स्कन्धादिकम्पः सञ्चः स्यात् कोणः कुण्ठाप^२ इत्यपि ।
 वीणादिवादनो दण्डः प्रवीणरूपवर्ण्यते ॥ ६८ ॥
 उद्ग्राहा विविधा वाद्यप्रबन्धाः पाटवर्णजाः ।
 विभावंयन् विचित्रार्थनङ्गाद्यैर्यः प्रयोगतः ॥ ६९ ॥
 रसाविभक्तिको द्रष्टुर्नृत्यार्थाभिनयस्तु^३ सः ।
 स चतुर्द्धा बुधैर्ज्ञेयस्तत्राङ्गैर्देशितो मतः ॥ ७० ॥
 श्राङ्गिको वाचिकश्चैव नाटकादिषु तत्त्वतः ।
 तान् वा^४ विरच्यते यस्तु विज्ञेयः सात्त्विकः पुनः ॥ ७१ ॥
 विभावितस्तु यो भावैः सात्त्विकैर्भावकैर्न हि^५ ।
 आहार्यः स तु विज्ञेयः किरीटादिविभूषणैः ॥ ७२ ॥
 शोभामाहृत्य जनितो नटेऽनुकृतितस्ततः^६ ।
 तत्राङ्गोऽभिनयस्यैतत्^७ त्रयं मुख्यं प्रकीर्तितम् ॥ ७३ ॥
 शाखा चैवाङ्कुरश्चैव नृत्तं चेति समासतः ।
 व्यापा[१८A]राः करयोर्येऽत्र^८ विचित्रार्थविबोधकाः ॥ ७४ ॥
 ते स्मृता वर्तनास्तज्ज्ञेस्ताः शाखाः परिकीर्तिताः ।
 भूतवाक्यार्थविषयमुपजीव्य प्रवर्तितः ॥ ७५ ॥
 चित्तवृत्त्यर्पकोऽङ्गानां^९ व्यापाराङ्कुर ईरितः^{१०} ।
 स एव सूचीसंज्ञः^{११} स्याद्वाविवाक्योपजीवकः ॥ ७६ ॥
 श्राङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्तं तु करणाश्रयम् ।
 एतच्चतुर्द्धाभिनयेनोपेतं नाट्यमुच्यते ॥ ७७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६७. *तत्त्वादिकं ।

I-I. P. मतं वाद्यं ततादिकम् । 2. P. कुल(त ?)प । 3. P. द्रष्टुर्नटेऽर्थोभिन-
 यस्तु सः । 4. P. वाचा । 5. P. सात्त्विकैर्भावकैर्न हि ।; BO. में भी यहां पाठान्तर
 नहीं है । 6. P. नटेऽनुकृतितः सतः । 7. P. तत्राङ्गाभिनयस्यैतत् । 8. P. करयोर्यत्र ।
 9. P. चित्तवृत्त्यर्थकोऽङ्गानां । 10. P. व्यापारोऽङ्कुर इ(ई)रितः । 11. P. सूचासंज्ञः ।

नृत्यं तत्राङ्गिकैरेवाभिनयैर्व्यञ्जकं तु यत् ।
भावानां मार्गशब्देन तदेवात्रोपवर्णितम्^१ ॥ ७८ ॥

[... ...]^२

नाट्यादित्रितयं ह्येतत् द्विविधं परिकीर्तितम् ॥ ७९ ॥

लास्यताण्डवभेदेन तत्र लास्यं तदुच्यते ।

ललनाललिताङ्गैर्यत् साधितं कामवर्द्धनम् ॥ ८० ॥

आसारितादिभिर्गीतैरुद्धतप्रायवर्द्धितैः*^३ ।

करणैरङ्गहारैश्च निवृत्तं विषमैरिह ॥ ८१ ॥

ताण्डवं तण्डुना* प्रोक्तं नृत्तं नृत्तविदो विदुः ।

केचिद् भेदत्रयं चान्यन्* नृत्तस्याहुर्मनीषिणः^४ ॥ ८२ ॥

विषमं विकटं लघ्वित्यत्र तद्विषमं मतम् ।

यदभ्यासवशाद्रज्जुभ्रमणादि प्रदृश्यते ॥ ८३ ॥

विकटं रूपवेषादौ वैरूप्येण* प्रवर्तितम् । १८B]

लघु^५ स्यात् करणैरल्पैरञ्चिताद्यैर्विशेषितम् ॥ ८४ ॥

नन्वत्र नाट्यशब्दोऽयं नर्त्तने*वर्त्तते कथम् ।

यतोऽत्र मुख्यया वृत्त्या रसाविभाविकत्वतः^६ ॥ ८५ ॥

अभिधत्ते रसं नैतद्वृत्त्या लक्षणया कथम्^७ ।

रसाभिव्यञ्जकत्वेनाभिनयादि चिकीर्षता^८ ॥ ८६ ॥

नर्त्तने नाट्यशब्दोऽयं वर्त्तते नात्र दूषणम् ।

अभिनयेपदार्थस्योल्लेखने प्रक्रिया पुनः ॥ ८७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ८१. *वर्तितैः । ८२. *तण्डुना । *चान्य । ८४. *नैरूप्येण ।
८५. *वर्त्तने ।

१. P. तदेवात्रोपवर्णितम् । २. P. में इस स्थान पर यह पद्य श्रीर है; BO. के पाठान्तरों में इस पद्य का उल्लेख नहीं है—अतः यह उसमें भी होगा—

आङ्गिकोक्तेन विधिनाभिनयैर्वद्विना कृतम् ।

गात्रविक्षेपणं तद्धि^१ नृत्तमत्रोपवर्णितम् ॥ ७९ ॥

३. P. ० प्रायवर्द्धनैः । ४. P. नृत्यस्याहुर्मनीषिणः । ५. P. लघुः । ६. B. रसाविभाविकात्ततः ।

७. P. त्वयम् । ८. P. चिकीर्षतः ।

१. B तत्रद्धि ।

कुत्रचिल्लोकधर्मीति नाट्यधर्म्यपि* कुत्रचित् ।
 तत्रादौ लोकधर्म्यास्तु लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ ८८ ॥
 स्वभावाच्चेतसो वृत्तेरुपगन्त्री विवर्जिता ।
 विकारेण विशुद्धा च लोकवार्ता क्रियायुता ॥ ८९ ॥
 स्वभावाभिनयोपेता ह्यङ्गलीलां* विना कृता ।
 नानास्त्रीपुंश्रिता लोकधर्मी नाट्यक्रिया स्मृता ॥ ९० ॥
 न श्रूयते यत्र वाक्यं योग्यं श्रवणकर्मणा^१ ।
 अनुक्तमपि वा यत्र श्रूयते कुतुकादिव* ॥ ९१ ॥
 लोके यदप्रसिद्धं तु नाट्ये किञ्चित्^२ प्रयुज्यते ।
 मूर्त्तिमत् साभिलाषं च नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥ ९२ ॥
 अतिवाक्यक्रियोपेतं स्वरालङ्कारसंयुतम् ।
 लीलाङ्गहाराभिनयं रागाभिव्यक्तिकारणम् ॥ ९३ ॥
 अश्वस्थपुरुषोपेतमतिसत्त्वविभावकम् ।
 शैलयानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः^३ ॥ ९४ ॥
 मूर्त्तिमन्तः प्र[१९८]युज्यन्ते नृत्यते गम्यन्तेऽपि वा ।
 ललितैरङ्गविन्यासैस्तथाक्षिप्तपदक्रमैः ॥ ९५ ॥
 सुखदुःखक्रियारूपः स्वभावो यस्तु लोकगः ।
 सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो^४ दिव्यमानुषरक्तिदः ॥ ९६ ॥
 ब्रह्मोक्तश्चेतिहासोऽयं नाट्यधर्मीति कीर्त्तिता (तः ?) ।
 यस्मात् सर्वोऽपि रागोऽयं नह्यङ्गाभिनयादृते ॥ ९७ ॥
 सर्वोऽप्यभिनयो ह्येष पदार्थज्ञानसंभवः ।
 अङ्गालङ्कारचेष्टादि नाट्यधर्मो^५ प्रतिष्ठितम्* ॥ ९८ ॥
 अङ्गानि शिर आदीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ।
 ग्रीवादीनि तथोपाङ्गं दृष्टिपाण्यादिकं^६ मतम् ॥ ९९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ८८. *धर्मपि । ९०. *ह्यङ्गलीला । ९१. *कुतुकादिव । ९८. चेष्टा-
 श्चेनाट्यधर्मा प्रतिष्ठितं ।

१. P. श्रवणकर्मणः । २. P. केचित् (कञ्चित्) । ३. A. चर्मवर्मायुधध्वजाः;
 B. चर्मधर्मायुध० । ४. A. संयुक्तो । ५. P. नाट्यधर्म्या । ६. P. दृष्टिपाण्यादिकं ।

व्यञ्जकाः स्युर्मनोवृत्तेर्मुखरागा रसाश्रयाः ।
 करप्रचाराः करयोर्व्यापाराः करणानि च ॥ १०० ॥
 क्रियाविशेषो हस्तस्य स्वतन्त्रोऽभिनयाय^१ यः ।
 निष्पत्तिविषये तानि ध्वननाद्यास्तु^२ तत् क्रियाः ॥ १०१ ॥
 विश्रान्तिस्थानकं क्षेत्रं सविलासं करस्य तु ।
 सविलासा रसोपेता[ः] करपादादिक्रियाः^३ ॥ १०२ ॥
 कारणं नृत्यकरणं तदेव परिकीर्तितम् ।
^४तदेवोत्प्लुतिपूर्वं स्यादुद्धतप्रायनर्त्तने^४ ॥ १०३ ॥
 अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः करणरूपवृंहितः ।
 चालनं करपादादे* रेचकः सविलासकम् ॥ १०४ ॥
 विचित्रं चरणादीनां कर्म चारीसमं कृतम् ।
 चारणं^५ चरणं चित्रं मण्डलं संप्रचक्ष[१६B]ते ॥ १०५ ॥
 स्थानं स्यादक्रियः कश्चित्* सन्निवेशः शरीरगः ।
 तदर्थसाधनी^६ चेष्टा वाङ्मनःकायसंभवा ॥ १०६ ॥
 वृत्तिः स्यात् स्वान्यशस्त्राणां^७ कर्त्तुं पातमपातने*^८ ।
 उचिता नर्त्तनाङ्गस्य^९ संग्रामे न्याय उच्यते ॥ १०७ ॥*
 [मनोहरा स्थिती रेखा त्वङ्गानां मेलके सति ॥
 योग्यः श्रमविधिः^{१०} पात्रं नर्त्तनाधार इष्यते ।]* ॥ १०८ ॥
 तदेव गोण्डलीं प्राहुः स्वयं गायनदर्शनात्^{११} ।
 स्यादाचार्य उपाध्यायः^{१२} संप्रदायस्तु तद्विदाम् ॥ १०९ ॥
 वृन्दमाहुः पद्धतिश्च नृत्यस्य परिपाटिका ।
 वर्णकैरुपलिप्ताङ्गो लयतालविचक्षणः ॥ ११० ॥

प्रतिस्थित पाठ— १०४. *०पादारे । १०६. कश्चि । १०७. *पद्य सं० १०७ नहीं है ।
 १०७. *पातमयातने । १०८. *यह पद्य प्रति में नहीं है ।

1. B. स्वतन्त्राभिनयाय । 2. P. धूनानद्यास्तु । 3. P. करपादादिका क्रिया ।
 4-4. P. तदेवो(त्)प्लुतिपूर्वं स्यात् उद्धतप्रायनर्त्तने । 5. P. चारीणां । 6. P. पुमर्थसाधनी ।
 7. B. शास्त्राणां । 8. P. च्यावनपातने । BO. पातमपातने । 9. P. धर्त्तनाङ्गस्य ।
 10. BO. नेयविधिः । 11. P. गायननर्त्तनात् । 12. P. उपाध्याय(ः) ।

सभाजनमनोहारी यो नृत्यति स प्रेरणी^१ ।

नटोऽभिनयवेदी स्यान्नर्त्तको मार्गनृत्यवित् ॥ १११ ॥

रस्यते यः सहृदयैः स रसो रसिकप्रियः ।

शेषं स्वावसरे लक्ष्माभिधास्ये^१ लक्ष्मविन्मुदे^२ ॥ ११२ ॥

भूभृत्त्वं भूभृतां येन कुटुम्बीकरवत्^{*३} कृतम् ।

संज्ञायै केवलं तेन राज्ञा संज्ञा निरूपिता ॥ ११३ ॥

^४इति श्रीराजाधिराज श्री कुं० पदोल्लासे रसपरीक्षणं तृतीयं समाप्तम् ॥ छ ॥^४

प्रतिष्ठित पाठ— १११. *पेरणी । ११३. *कुटुम्बीकरवत् ।

१. A. B. लक्ष्म्याभिधास्ये । २. A. लक्ष्म्यविन्मुदे । ३. P. कुटुम्बीकरणात् ।

४-४. P. इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनधिरचिते संगीतराजे पाठघरत्नकोशे पदोल्लासे संज्ञापरीक्षणं तृतीयं समाप्तम् ॥

परिभाषा नाम चतुर्थं परीक्षण

पुमानिति परात्मेति¹ कर्त्तेति परिभाष्यते ।

यस्तीर्थिकैस्तमीशानं* भाषातीतं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

अंशान्मध्यमसप्तकं² स्थि[२०A]तवतस्तारावधाव(।)व्रजेत्—

तारस्थाश्चतुरः स्वरानिह ततोऽव्विकामचारः³ स्मृतः ।

आरो[हा]दपि⁴ तारषड्जमर्वाधि तं* नन्दयन्त्यां विधा-

यारोप्यो गणनाविधाविह परं लुप्तस्वरोऽप्यादृतैः ॥ २ ॥

अंशान्मध्यमसप्त वा⁵ स्थितव[तो] ह्यामन्द्रकस्थांशकं*

मन्द्रन्यासकमाप्य⁶ वा तदधरत्रिश्रुत्यवस्थावधि ।

कार्यं जात्ववरोहणं निगदिता सीमा परेयं सदा

मन्द्रस्थानगतेरतोऽवगमनेऽव्विकामचारः⁷ स्मृतः ॥ ३ ॥

पूर्णात्वे सति षाड्बौडुवकृतोरल्पत्वमत्यल्पता⁸

वाक्यादेव विधीयते क्रमतया प्राप्तापि विद्या ततः⁹ ।

पञ्चम्यां तु विपर्ययेण¹⁰ भवती जाती यतस्ते* द्वयोः

प्राप्तौ तत्परिसंख्ययैकवचनं प्रायोऽभिधेयास्पदम्¹¹ ॥ ४ ॥

ये¹² प्रयोगमवन्तीह मिलित्वा षट्स्वरास्तु ते ।

षाड्वाः षट्स्वरं¹³ गीतं षाड्वं तद्भवत्वंतः¹⁴ ॥ ५ ॥

यस्मिन् वात्युडवस्तदुक्तमुडुवं¹⁵ भूतेषु तत्पञ्चमं

तत्संख्यौडुविकावशेन गदिताः पञ्चस्वरास्त्वौडुवाः ।

सञ्जातास्त इमे तदौडुवितमत्रोक्तं तु गीतं बुधैः

संबन्धास्तत¹⁶ एव वि[२०A]श्रुतिमगात्¹⁷ पञ्चस्वरं त्वौडुवम् ॥ ६ ॥*

प्रतिस्थित पाठ— १. *यस्तीर्थे कैस्तमीशानं । २. *बधितं । ३. *०स्यांकांशं । ४. *यस्ते ।

५. *५ का अंक पुनः दोहराया गया है और यही क्रम आगे तक चालू रहा है ।

1. B. कुछ स्थान छोड़ कर 'पुमान् परमात्मेति' । 2. P. अंशान् मध्यमसप्तकं ।
3. P. ततो वाक्कामचारः । 4. P. आरोहेदपि । 5. P. अंशान्मध्यमसप्तकं । 6. A. B.
न्यासकमाद्य । 7. B. गमने वाक्कामचारः । 8. P. षाड्बौडुव० । 9. P. विद्यावता ।
10. B. विपर्ययेण । 11. P. प्रायो विधेयास्पदम् । 12. P. यो(ये) । 13. P. ष(ट्)स्वरं ।
14. P. तद्भवत्वंतः । 15. B. यस्मि वात्युडव० । 16. P. संबन्धास्तत । 17. B.
विश्रुति गात्; 'ति' के बाद स्थान छूटा हुआ है ।

ताल एककले मार्गश्चित्रो^१ गीतिस्तु मागधी ।
 द्विकले* वार्तिको मार्गो गीतिः संभाविता मता ॥ ७ ॥
 चतुष्कले तु पृथुला गीतिर्मार्गस्तु दक्षिणः ।
 या जातिषु कला प्रोक्ता सा दक्षिणपथाश्रिता^२ ॥ ८ ॥
 चित्रवार्तिकयोर्ज्ञेया द्विगुणा द्विगुणा तु सा ।
 अंशस्वररसस्तज्ज्ञातव्यः सर्वजातिषु ॥ ९ ॥
 अंशश्च जन्यरागाणां ज्ञेयो जनकजातिषु ।
 स्यातां* मेलापकाभोगौ रूपकेन^३ क्वचित् क्वचित् ॥ १० ॥
 यत्र वस्तुकृता* वस्तु नोक्तमाभोगलक्षणम् ।
 पदैस्तत्र प्रकर्तव्य^४ आभोगो गीतकोविदैः ॥ ११ ॥
 आभोगध्रुवयोरन्तरतरो*^५ धातुरस्ति यः^६ ।
 छायालगान्तरे सोऽत्र रूपकेषूपवर्णितः^७ ॥ १२ ॥
^८अव्यादीनि* तु यान्यत्र रूपकाणि न्यरूपकन्^९ ।
 केचिन्न तेषु कर्तव्य आभोगः कर्हिचिद्बुधैः ॥ १३ ॥
 अत्र यन्मानमाख्यातं तालज्ञैस्तालकर्मणि ।
 विश्रा[न्ति]युक्तया काले क्रियया तदिहेष्यते ॥ १४ ॥
 धात्वादिवादनं मत्तकोकिलायां यदीरितम्^{१०} ।
 तदेकतन्त्रीमुख्यासु वीणासु स्याद्यथायथम् ॥ १५ ॥*[२१A]
 यदेकतन्त्र्यामुद्दिष्टं नकुलादिषु तत् स्मृतम् ।
 वेणुप्रवीणा वीणास्थं वेणुष्वतिदिशन्ति तत् ॥ १६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ७. *द्विकुले । १०. *स्याता । ११. ^४वस्तुकृता । १२. *०ध्रुवयोरन्तर-
 तरंतरो । १३. *तुद्यादीनि तु ।

1. B. ०श्रितो । 2. A. B. दक्षिणपथाश्रिताः । 3. P. रूपकेन (ए) । 4. P. प्रयो-
 क्तव्य । 5. P. ०ध्रुवयोरन्तरतु(त)रो । 6. P. धातुरस्त्रि(स्ति)यः । 7. P. रूपकेषू-
 (षू)पवर्णितः । 8. B. अव्यादीनि तु यान्यत्र । K. अव्ययादीनि । 9. P. न्यरूपकन् ।
 10. B. तदीरितम् ।

आहुरेकमानतालयुक्तं ताभ्यां¹ विवर्जितम् ।
 वीणावाद्यं कश्चिदाह मानेनैतद्विना कृतम् ॥ १७ ॥
 लीलाकृते² ध्रुवातालयुगं स्यात् स्वेच्छया कृतम् ।
 अस्य लक्ष्यप्रधानत्वाद्³ व्याख्या लक्षानुसारिणी ॥ १८ ॥
 कर्त्तव्या लक्षतत्त्वज्ञैर्लक्ष्ये⁴ तत्त्वविरोधिनी⁵ ।
 ग्रहादिनियमो⁶ द्रष्टानुरोधाच्छास्त्रगोचरः⁶ ॥ १९ ॥
 लक्ष्येऽन्यस्वरसंदर्भो नान्यथात्वमिहार्हति ।
 स्वस्थानानां चतुष्केण स्वरैः स्वस्थानसंभवैः ॥ २० ॥
 वेणावपि च वीणावद्रागोत्पत्तिरिहोच्यते⁷ ।
 लक्षणेन* विरुध्यते⁸ यत्र रागस्तु तत्र हि ॥ २१ ॥
 लक्षणस्थं द्वितीयादि ग्रहापेक्षं⁹ प्रकल्पयेत् ।
 किन्तु ग्रहादघो¹⁰ ये स्युः स्वरा लक्ष्मणि तावताम् ।
 यथासम्भवेव¹¹ स्यात् स्थायी रागो स्वरोऽपि च *¹² ॥ २२ ॥
 पात्रं रंगं प्रविश्य प्रथमत उदितं¹³ चातुरस्यं सुरेखं
 देहे धृत्वाऽद्भ्युत्थं सममथ लतया लक्षितं पाणियुग्मम् ।
 कृत्वा वामं हृदिस्थं करमपि ललितं प्रायशो ने[२१B]त्रपात्रं¹⁴
 लक्ष्यं¹⁵ साक्षात्तु तत्तच्चरणमनुगतं नर्तनं प्रारभेत ॥ २३ ॥
 एकैकं करणं विशिष्य कलया¹⁶ कार्यं गुरुप्रायया
 पार्थक्येन तदङ्गहारनिवहेष्वाद्यं हि शेषाण्यतः ।
 न्यूनत्वं* करणस्य नाप्यधिकता दोषाय तेषु स्फुटं
 लक्ष्मस्थं¹⁷ यदसूत्रयन्¹⁸ स्वयमयं वा शब्दमृष्यग्रणीः ॥ २४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २१. *लक्ष्यणेन । २२. *स्वरोत्रि च । २४. *न्यूनत्वं ।

1. P. द्वाभ्यां । 2. P. लीलाकृतं । 3. P. लक्ष(क्ष्य)प्रधानत्वाद् । 4. A. में
 रेफ नहीं है । 5. P. लक्ष्म(ः)विरोधिनी । 6-6. दृष्टोऽनुरोधां । 7. P. ०रिहोच्यते ।
 8. P. निरुध्यते । 9. P. ग्रहापेक्ष्यं । 10. A. ग्रहादघो । 11. B. यथासंभवेव ।
 12. P. रागेश्वरोऽत्र च; B. रोगेश्वरो । 13. P. उदितं । 14. P. नेत्रपात्र- ।
 K. नेत्रपात्रे । 15. P. दक्षः; K. दक्षं । 16. P. विशिष्टकलया । 17. B. लक्ष्मस्थं ।
 18. P. यदसूत्रयत् ।

लीनं तत् समनन्तरं समनखं¹ कृत्वा ततो व्यंसितं
²पाणी चात्र^{2*} तु विच्युतौ विरचयन्नालीढकं संश्रयेत् ।
 प्रत्यालीढकसन्निवेशविधिनोज्झित्वा तदालीढकं*
 कार्यं सर्वमशेषमाश्रितमिदं^{3*} सर्वाङ्गहारेष्वपि ॥ २५ ॥
 चार्यो युद्धनियुद्धयोनिगदिता* वृत्तिस्थिता भारती⁴
 नाट्यादित्रितये गतौ च ललितैरङ्गैः प्रयोज्याश्च ताः ।
 मुख्यो यः करपादयोस्तदनुगो यः⁵ स्यात् स चाग्रेसर-
 स्तत्र स्यात् समकालता तदुभयोः प्राधान्यसाम्ये सति ॥ २६ ॥

अथवा—

मुख्यत्वं यदि हस्तकस्य चरणस्य स्यात्तदा सोऽग्रगो-
 ऽन्यस्य स्यादनुगामिता तु⁶ समकालत्वं द्वयोः साम्यतः ।
 यत्र स्याच्चरणः करस्तदनुगो हस्तस्ततः स्या[२२A]त् त्रिकं
 ह्यङ्गोपाङ्गनयस्तदा⁷ चरणयोः स्यात् किङ्करत्वाग्रणीः ॥ २७ ॥
 इत्यङ्गस्य नियोजनं चरणयोः प्राधान्यमाभाषितं⁸
 प्राधान्ये करयोस्तदादिगदितं⁹ तज्ज्ञैः*पदाद्यङ्गकम् ।
¹⁰चारं चारमुपाश्रयश्च पदयोः¹⁰ पृथ्वी यथा स्यात्तथा
 कारं कारमपूर्वहृत्करयुगं¹¹ कट्यां¹² भजेत स्थितिम्¹² ॥ २८ ॥*
 अर्धेन्दुः¹³ स्वललाटके सदितरः¹⁴ सत्पक्षप्रद्योतको
 भूत्वा¹⁵ संश्रयते कटीमथ यथाशोभं* तु हस्तान्तरम् ।
 तत्र¹⁶ भ्रूवदत्तास्यरागपवनाद्योपाङ्गकोल्लासिताः
 प्रत्यङ्गैरुपवृहिता¹⁷ अनुसरं स्युर्नर्तने हस्तकाः¹⁷ ॥ २९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २५. *पाणीपा चात्र । *तदालीढक त । *सर्वमशेषमाश्रित इवं
 २६. *युद्धनियुद्धयो निगदिता । २८. *पद्य सं. २८ नहीं है । २९.
 *यथाशोभं ।

1. P. समनखं । 2-2. P. पाणी चात्र तु । 3. P. सर्वमशेषमाश्रित इवं । 4. P.
 वृत्ति(त्ति)श्रिता भारती । 5. P. ऽन्यः । 6. P. ऽनुगामितानुं । 7. P. ह्यङ्गो-
 पाङ्गवय(?)स्तदा । 8. P. प्राधान्य आभाषितं । 9. A. B. करयोलस्तादिं । 10-10. P
 चारमुपाश्रयश्चरणयोः(ः) । B. चारंवारं । 11. P. कारं कारमपूर्ववत् । 12. P.
 भवेत्स्थितिम् । A. भवेत् स्थितिम् । B. भवेत् स्थितिम् । BO. भजेत्त् स्थितिम् ।
 13. A. B. अर्धेन्दुः । 14. P. स च नाटके स च भवन् । 15. P. नृत्ते । 16. P.
 नेत्र । 17-17. P. इह कराः कार्या रसव्यञ्जकाः । B. इति ।

पात्रैरुत्तममध्यमैः सललिताः सुव्यक्तलक्ष्मान्विता
 योज्याः¹ सौष्ठवसंयुतास्तदितरैस्तद्वैपरीत्यान्विताः ।
 भालक्षेत्रगताः* सदा सदभिनेये* वक्षसः क्षेत्रगा —
 स्ते*स्युर्मध्यमकेऽधमे त्वधरगा नेयं² व्यवस्था नटे ॥ ३० ॥
 श्रेष्ठैः³ सन्निहिता न दूरकलिता मध्येऽधमे दूरगाः
 प्रत्यक्षादिषु तत् प्रचार उचितः स्यादल्पताद्यञ्चितः ।
 भीतव्याकुलतन्द्रमूर्च्छितविषण्णगलानवृद्धज्वरि—
 *क्षुच्छीतार्त्तशयालुतापप्रमदोन्मत्तप्रमत्तादिषु*⁴ ॥
 नो हस्ताभिनयः प्रयोक्तुमुचितः स्यात् कर्कटादि विना
 यस्मात्ते पुरुषस्य भावमखिलं संसूचयन्त्यान्तरम्* ॥ ३१ ॥
 सामस्त्यव्यासयोगैः करकरणमिलद्बाहुसंयोजनैर्या
 जायन्तेऽसङ्ख्यरूपाः⁵ क्रमत इह रसोल्लासवैचित्र्यतश्च* ।
 आवर्त्यावर्त्तनास्ता⁶ रसमनुखचिरास्तेन⁷ लास्यानुरूपा
 याभिर्नृत्यप्रपञ्चस्वभिनयचतुराः पाणयोऽनेकशः⁸ स्युः ॥ ३२ ॥
 रेखाया⁹ अनतिक्रमात् सुनिपुणं⁹ नानाविभङ्गि¹⁰ स्फुरत्—
 तत्तद्भावजवर्त्तनाविचलिताः शोभाभृतो बाहवः ।
 रच्यन्ते यदि चालना¹¹ नियमितास्तज्ज्ञैस्तदा¹² ते पुनः
 शर्वाणीभरणानुरागरसिक*श्रीकुम्भभूमीभृता¹³ ॥ ३३ ॥
 ओव्यादिगोणी¹⁴ [मलपं]*पदं* स¹⁵
 छायालगस्थध्रु[वकान्त्यसंस्थाः]* ।

प्रतिस्थित पाठ—३०. *लाभक्षेत्रगताः । *सदभिनेये ये । *ते । ३१. *—*क्षुच्छीतार्त्त-
 शयालुतापप्रमत्तोन्मत्तप्रमत्तादिषु । *संसूचयत्यान्तरं । ३२. *०विचित्र्य-
 तश्च । ३३. *०रसिकः । ३४. *तीन वर्णों का स्थान रिक्त है ।
 *यद । *पांच वर्णों का स्थान रिक्त है ।

1. P. योज्याः (:) । 2. P. ०त्वधरगाश्चेयं । 3. P. श्रेष्ठैः । B. श्रेष्ठेन । 4-4. P.
 क्षुत्क्षान्तार्त्तशयालुतापसजनोन्मत्तप्रमत्तादिषु । BO. क्षुत्क्षीतार्त्त०; A. B. क्षुत्क्षान्तार्त्तशयालु-
 तापसप्रमत्तोन्मत्तप्रमत्तादिषु । 5. P. जायन्ते सख्यरूपाः ।; K; BO. जायन्तेऽसंख्यरूपाः ।
 6. P. आवर्त्तावर्त्तनास्ता । 7. P. स्वेन । 8. P. याभिर्नृ(त्)त्यप्रपञ्चस्वभिनयचतुराः ।
 9. P. अनतिक्रमास्तु । 10. B. नानाविभृंगि । 11. P. चालका । 12. P. निगदि-
 तास्तज्ज्ञैस्तदा । 13-13. P. शर्वाणीचरणानुरागरसिकश्रीकालजिद्वभूभृता । 14. P.
 ओन्तारिगोणी० । BO. ओव्यादिगोणी० । 15. P. च ।

हृदि प्रपूर्वा च तदन्त्यखण्डे-

ऽप्यवत्सकस्यापि* तथान्त्यखण्डे ॥ ३४ ॥

एलादिगामि[गजरोपश]*मान्त्यखण्डे*

वाद्याश्रिते तु तुडुके^१ऽप्यखिलप्रबन्धे* ।

प्रायः प्रयोगमुपयान्ति भुजप्रपाताः^२

[ना]*न्य[त्र]*ते च कविते^३ सुतरां प्रशस्ताः ॥ ३५ ॥

चित्रकूटकदेशस्थो^४ यो^५ देशा[२३A]नखिलानपि ।

शास्ति तेन तथा भूता परिभाषाऽत्र भाषिता ॥ ३६ ॥

यो मूर्ध्नि द्विषतां पदं प्रतिपदं धत्ते पदं स्वं गुणैः

स्फीतैरुन्नमयन् पदार्थमपि यत् संवर्त्तनोल्लङ्घयन्^६ ।

तेनात्रकपदे पदे धृतवता कुम्भेन^७ राज्ञा हृदा

शर्वाण्याः पदबन्धहेतुकपदोत्पत्तिः पदे स्थापितः ॥ ३७ ॥

^१इति श्रीराजाधिराज श्री कु० परिभाषा नाम चतुर्थं परीक्षणं परिपूर्णं पदोत्पत्तिश्च समाप्तः ।^८

प्रतिस्थित पाठ— ३४. *०कस्यापि । ३५. *पांच वर्णों का स्थान रिक्त । *चान्त्य-
खण्डे । *३६ का अंक बीच ही में पुनः दोहराया गया है । *एक वर्ण
का स्थान छोड़ा गया है । *एक वर्णन का स्थान रिक्त है ।

१. P. तुडुके । २. P. भुजाः समस्ता । BO. भुजप्रपाता । ३. P. कविते(?) ।
४. P. ब्रह्मशैलकदेशस्थो । ५. B. ये । ६. P. स्वं वर्त्तनोल्लङ्घयेत् । ७. P. कामेन ।
८-८. P. इति श्रीजगदीश(श्व)रवनदेवनिजगणेन जगदीश्वरी^१कामेश्वरीचरणकिङ्करेण
श्रीकामाक्षा^२गिरिविभुना अष्टयुष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन श्रीपुर-
ग्रहणसंवर्धितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणजनितकीर्त्तिपूरपरजिताचलनायकेन^३ गं(सं)गमतीर-
दुर्गोद्धरणोद्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण दमनपुरविध्वंसनवस्दीकृतयवनीनिचयेन महिषमेरुजया-
जेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण
अष्टादशगिरिशिखरपरिवारिता^४—ञ्जनगिरिविजयविल्यातवीर्यगर्वेण महदस्त्रमातृकापुरोद्-
धूलनधर्षिता(त)महोरगपुरेण श्रीवनदेवस्वामिप्रसादरक्षणापर^५—परमेश्वरेण^६ इयम्बकेश्वर-
सन्निधिकीर्त्तिस्तम्भोन्नतजयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभौमस्वर्गतायथार्थीकरणरचितचारुपथेन
(चालू)

१. K. जगदम्बिकाकामाक्षी । २. K. कामेश्वरी । ३. K. बलनायकेन । ४. K.
परिवारिताञ्जनादिगिरि etc. । ५. K. में 'पर' नहीं । ६. K. अम्बकेश्वर० ।

१ श्रीकामाक्षागिरिनवीननिर्मितिपराजितसुमेदना श्रीमहिषाघलीपरि श्रीहरिशरणविरचिता-
 चलदुर्गेण अभिनवभरताचार्येण वीणावादनप्रवीणेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण त्रिसन्ध्या-
 क्षेत्रसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन परमभागवतेन महाराजाधिराजश्रीराजमानमृगाङ्कतामराज-
 नन्दनेन महाराज्ञीश्री-^२सौभाग्यवतीजसमाम्बिकाहृदयनन्दनेन^३ सकलसीमन्तिनीशिरोमणि-
 निकुम्भराजन्यवंशावतंसमहाराज्ञीश्रीकर्मवती^४-लघुमादेवीहृदयाधिनायेन इति^५ राजाधिराज-
 श्रीकालसेनविरचिते^६ संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे पदोत्तासे
 परिभाषापरीक्षणं चतुर्थं समाप्तम् ॥

(पदोत्तासश्च समाप्तिमगात्)

१. B. श्रीकामाक्षी० । २. A. में 'श्री' नहीं । ३. K. हृदयानन्दनेन । ४. K. में 'श्री' और है । ५. K. में 'इति' नहीं । ६. K. के मत से 'कालसेनेन विरचित' पाठ श्रेष्ठ है ।

३. छन्द उल्लास-अनुष्टुब् नाम प्रथम् परीक्षण

छन्दानुवृत्तिकारीणि^१ यस्य छन्दांसि जाग्रति ।
तमच्छन्दकृतं^२ वन्दे स्वच्छन्दं^३ गिरिजापतिम् ॥ १ ॥

समासेन प्रबन्धानां मूलभूतानि कानिचित् ।
तत् प्रयोगोपयोगीति^४ छन्दांसि व्याहरामहे ॥ २ ॥

मयरसतजभनसंज्ञाः कथिता अष्टौ गणाः क्रमेणैते ।
विज्ञेया वर्णभावाः^५ प्रस्तारे ते त्रिकाः सर्वे ॥ ३ ॥

सर्वगुरादिल उक्तो मध्यलघुः स्यात् तथान्त्यगुरुलघुकी ।
मध्यगुरादिगुरन्त्यौ सर्वलघुः स्यात् तथैवान्त्यः ॥ ४ ॥

पृथ्व्यम्बुवह्निमरुदम्बरसूर्यचन्द्र-

नाकाधिदैवतयुता मगणादयोऽमी ।

श्रीवृद्धिमृ[२३B]त्युपरदेशफलानवाप्ति^६—

रुत्कीर्त्तिसौख्यफलदा मुनिभिः प्रदिष्टाः* ॥ ४ ॥

दत्तचपषा मात्राख्या* द्वित्रि^७चतुःपञ्चषट्कलाः*^८क्रमशः ।

°द्वित्रिशरशैलविश्व*^९भेदास्तेषामिमे गदिताः ॥ ५ ॥

उक्तात्युक्ता तथा^{१०} मध्या प्रतिष्ठातिप्रतिष्ठिका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च^{११} बृहती पंक्तिरित्यपि ॥ ६ ॥

त्रिष्टुब्^{१२} जगती चातिजगती[च] शक्वरीति च ।

सैवातिपूर्वाष्टचत्यष्टी धृतिश्चातिधृतिस्तथा ॥ ७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४. *प्रदिष्टां । ५. *'मात्राख्या' के आगे 'द्वित्राख्या' अधिक पाठ है ।
*कला । *द्वित्रिशरशैलविश्व ।

1. P. छन्दानुवृत्तिकारीणि । 2. P. तम(च्)छन्दकृतं । 3. B. स्वं छन्दं । 4. P. प्रयोगोपयोगीनि । 5. BO. वर्णभावाः । 6. B. मृत्युपरदेश० । 7. B. द्वित्रिः । 8. B. कला । 9-9. P. द्वित्रिवेदशररस० । B. रसशर । 'दत्तचपष' के (द) द्विकल के (द्वि) दो, त (त्रिकल) के (त्रि) तीन, (च) चतुष्कल के (शर) पांच, (प) (पंचकल) के के (शैल) आठ और (प) षट्कल के (विश्व) तेरह प्रस्तार भेद होते हैं । 10. B. में 'तथा' नहीं है । 11. B. में 'च' नहीं है । 12. P. त्रिष्टुप् च । B. में 'च' नहीं है ।

कृतिश्च प्रकृतिश्चैवाकृतिर्विकृतिरेव च ।

संकृत्यभिकृती चैवोत्कृति^१च्छन्दांसि नामतः ॥ ८ ॥

आरम्भैकाक्षरात् [पादात्] षड्विंशत्यक्षरावधि^२ ।

पादैः क्रमादिमानि* स्युर्मालावृत्तमतः^३ परम् ॥ ९ ॥

एकमात्रो* ऋजुर्ह्रस्वो^४ लघुर्ज्ञो^५ गुरुः पुनः ।

वक्रो^६ दीर्घो विसर्गान्तः^७ सानुस्वारो द्विमात्रिकः ॥ १० ॥

अह्रद्यादिसंयुते*^८ वर्यो व्यञ्जने चाग्र्ये लघुः ।

पादान्ते वा लघोर्गत्त्वं वंशस्थादिषु नो पुनः ॥ ११ ॥

पदान्तेऽत्र यतिः कार्या^९ लुप्तालुप्तविभक्तिके ।

अ्यादिकाक्षरविच्छिन्ने^{१०} पदान्ते च तथावि[२४A]धे ॥ १२ ॥

नाद्धे समाससन्धी* स्तो यतिर्विच्छेदसंज्ञिका ।

श्रीचित्यादत्र^{११} विज्ञेया यतिः श्रुतिसुखा बुधैः ॥ १३ ॥

यतो मधुरता श्लाघ्या भारत्यां^{१२} भरतादिभिः^{१३} ॥ १४ ॥

अविशेषे* तुरीयांशश्च्छन्दसः पाद इष्यते ।

द्विपदाद्यौ द्वितायांशादिकः पादो यतः स्मृतः ॥ १५ ॥

उक्ता गः श्री, अत्युक्ता^{१४} गौर्दृष्टा* सा स्त्री, मो मध्यायाम् ।

नारी,^{१५} शंभाः पातु त्वां सा कन्या मगौ प्रतिष्ठायां* स्यात् ॥ १६ ॥

यथा—

सेयं कन्या गौरी पायात्, शंभोर्या^{१६} शेते हृत्पद्ये ॥ १७ ॥

अत्युक्ताया रतिगणा भेदा मध्याभवास्तथा ।

कामस्य तु प्रतिष्ठाया भेदा बाणगता^{१७} मताः* ।

अत्युक्तायां^{१८} लपूर्वा ये* तेष्वदावधिको लघुः ॥ १८ ॥

प्रतिष्ठित पाठ— ९. *क्रमादिनामानि । १०. *एकमात्र । ११. *अह्रद्यादि संयुते । १२. *समासन्धी । *वतिर्विच्छेदसंज्ञिका । १५. अविशेष । १६. *गौ दृष्टा । *प्रतिष्ठा । १८. *मता ।

1. P. चषोक्तानि । A. B. ऽकृति छन्दांसि । K. चैवोक्तातिच्छन्दांसि । 2. P. ऽक्षरावधिः । 3. P. स्युः माला० । 4. P एकमात्रो ऋजुर्ह्रस्वो । B. एकमात्र० । 5. P. लघुर्ज्ञो (ज्ञो)यो । 6. P. नैको । 7. P. विसर्गो(र्ग)न्तः । 8. B. अह्रद्यादि । 9-9. P. यतः कार्या । 10. P. आदिकाक्षर० । A. ऽविच्छिन्ने । 11. P. श्रीवित्पदेऽत्र । A. ऊ वित्पदे । 12. P. भारत्या । 13. P. में यहां पद्यसंख्या १४ दी है । 14. A. B. श्री अत्युक्ता । 15. A. में 'नारी' द्वितीय चरण में है । 16. P. पायाच्छंभोर्या, A. पायात् शंभोर्या... । 17. A. बाणगणा । 18. P. अत्युक्ताया ।

समासमविभेदेन द्विघानुष्टुविहोच्यते^१ ।

चित्रपदा भभगा गः*, उच्यता विद्युन्माला मौ गौ ॥ १९ ॥

जरी लगी प्रमाणिका नाराचमत्र तर्लगाः ।

[अनुष्टुप् न सनावाद्याद्वक्त्रं ये तुर्यतोऽभीष्टम् ।]*

अनुष्टुप् रसमावाद्याद्वक्त्रं ये तुर्यतोऽभीष्टम् ॥ २० ॥

पथ्यावक्त्रं समुद्दिष्टं तुर्याज्जे युग्मपादयोः ।

तुर्या दो जे नतभरमसंनेविपुलादयः^२ ।

प्राय[२४B]स्तुर्यो गस्तास्वोजे यृजि पद्भ्यो लघुः सदा ॥ २१ ॥^३

पञ्चवक्त्रप्रसादाप्तसाम्राज्येन महीभृता ।

^३कुम्भेन वक्त्रवृत्ताद्यमनुष्टुप्परिकीर्तितम्*^३ ॥ २२ ॥

^४इति श्रीराजाधिराज कुं० छंद उल्लासेऽनुष्टुप्परीक्षणं प्रथमं समाप्तम् ।^४

प्रतिस्थित पाठ— १९. *त्रिपदा भभभाग । २०. *यह पंक्ति दो बार लिखी गई है ।
२२. *परिकीर्तितम् ।

१. B. द्विघा अनुष्टुप्... । २. P. नतं-भरम(?) संने० ।; B. नतरभ... । (नवि-
पुलादि भेद यथा—नविपुला, त्रविपुला, भविपुला, इत्यादि) । ३. P. कालसेनेन वृत्ताद्यमनुष्टुप्
परिकीर्तितम् ॥ २२ ॥ ४-४. P. इति श्रीराजाधिराजमहीमहेन्द्रश्रीकालसेनधिरचिते
संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठधररत्नकोशे छन्द उल्लासे अनुष्टुप्परीक्षणं
प्रथमं समाप्तम् ॥

वृत्त नाम द्वितीय परीक्षण

अज्ञातवृत्तं ब्रह्माद्यैः ^१श्रितं वृत्तं^१ महात्मनाम् ;
परिज्ञातजगद्वृत्तं सद्वृत्तं तं^२ भजे शिवम्^३ ॥ १ ॥

अथ वृत्तं प्रकीर्त्यते—

तद्विधा* वर्णमात्राभ्यां पद्यं चैव चतुष्पदी ।
समैः पादैः समं वृत्तं द्वाभ्यामर्द्धसमं स्मृतम् ।
उक्ताभ्यां विपरीतं यत्तद्वृत्तं विषमं स्मृतम् ॥ २ ॥

[६ अक्षर]

भद्रिका भवति[रो] नरी । [१]

[१० अक्षर]

उक्ता मत्ता मभसगयुक्ता । [२]

[११ अक्षर]

स्यादिन्द्रवज्रा^४ ततजा गुरु चेत् [३]
उपेन्द्रवज्रा जत^५जा गयुग्मम् । [४]
रो नरी* लघुगुरु^६ रथोद्धता । [५]
स्वागता तु रनभाद्गुरुयुग्मम्^७ । [६]
वेदैश्छिन्ना^८ शालिनी मात्तती गौ^९ । [७]
दोधकमुक्तमिदं भभभा गौ^{१०} ॥ [८]

[१२ अक्षर]

ख्यातेन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः । [९]
वदन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरौ । [१०]
जरद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥ [११]
द्रुतविलम्बितमत्र^{११} नभौ भरौ । [१२]
इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् । [१३]

प्रतिस्थित पाठ— २. *तद्विधा [५] *नरी ।

1-1. P. श्रुतवृत्तं । 2. P. (तं) । 3. P. छि(शि)वम् । 4. A. स्यादिन्द्रवज्रा ।
5. P. त(ज)तजा गयुग्मम् । 6. B. गुरुलघू । 7. P. रनभा गुरुयुग्मम् । 8. P. वेदै
छिन्ना । 9. A. B. गौः । 10. A. B. गौः । 11. A. दृत्त०; B. द्रत्त० ।

गणैर्यैश्च[२५A]तुभिर्भुजङ्गप्रयातम् । [१४]

सम्मता¹ स्रग्विणी रैश्चतुभिर्युता¹ । [१५]

[१३ अक्षर]

त्रिच्छेदा*² मनजरगैः प्रहर्षिणीयम्³ । [१६]

[१४ अक्षर]

ख्याता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः⁴ । [१७]

[१५ अक्षर]

वसुयतिरियमुक्ता मालिनी नौ मयौ* यः । [१८]

[१६ अक्षर]

भ्रौ ननना* गुरुश्च वृषभगजविलसितम्⁵ । [१९]

[१७ अक्षर]

⁶गुहास्यैर्विश्रान्तिर्यमनसभला गः⁶ शिखरिणी । [२०]

[१८ अक्षर]

नसमतभरा वेदैर्यैः⁷ षड्भिश्चेद्यतिर्हरिणोपदम् । [२१]

यती न्यौ यः सोऽत्र*⁸ मुनिभिरियं चित्रलेखा गदिता । [२२]

[१९ अक्षर]

आदित्यैर्यदि*मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्⁹ । [२३]

[२० अक्षर]

अश्वैश्छिन्ना सुगीता मरभनयभला* गान्तः¹⁰ सुवदना । [२४]

[२१ अक्षर]

विख्याता स्रग्वरेयं मरभनययया सप्तकाश्वैर्यतिश्चेत्* । [२५]

प्रतिस्थित पाठ— [१६] *त्रिच्छेदा । [१८] मयौ । [१९] *भौ ननभा । [२२] *यती न्यौ जस्तत्र । [२३] यति । [२४] *मरभनयतला । [२५] सप्तः काश्वैर्यतिश्चेत् ।

1. A. B. समंता । 2. A. त्रिच्छेदा । 3. B. प्रहर्षणीयं । 4. P. भ(त)भजा जगौ गः । 5. P. वृषभुजगविलसितम् । 6-6. P. गुहास्यैर्वि(वि)श्रान्तिर्यमनसभला गः । 7. P. तुयैः । 8. P. यती न्यो(न्यौ)यः सोऽत्र । 9. A. शार्दूल० । 10. P. गान्तः ।

[२२ अक्षर]

पंक्तिर्यतौ* भरौ नरनरा नगौ¹ भवति मद्रकं² सुललितम् । [२६]

[२३ अक्षर]

रो नरौ नरनरा लगाविहं भवन्ति चेद्भ्रूवति चित्रकं तदा । [२७]

[२४ अक्षर]

ननभनजननाश्च यगणसहिता मुनियतिललितलतेयम्³ । [२८]

[२५ अक्षर]

⁴उक्तेति रतौ तो यो*⁴भभना ननन⁵गुरु किल हरिणशिशुनयना । [२९]

[२६ अक्षर]

अत्राण्टाभी रुद्रैश्छिन्नं ममतनननरसलघुगा*[२५B] भुजङ्गविजृम्भितम् । [३०]

अथवा—

⁶ नजनसभा नननगणलवक्रा इति यति भवति [च] सततगतिः⁶ । [३१]

इति वा ॥

अथ दण्डकाः

शेषजात्यादिकं मुक्त्वा षड्विंशत्यक्षराधिकम्* ।

यत्किञ्चिद्दृश्यते छन्द*स्तत् सर्वं दण्डकं विदुः ।

नद्वयं⁷ रगणाः सप्त चण्डवृष्टिरुदाहृतः⁸ ॥ ३ ॥

अथाणार्णवव्याल⁹जोमूतलीला—

करोद्वाम¹⁰-शङ्खादयः स्युः प्रबन्धाः ।

परं चोत्तरेणोत्तरेणैककेन

प्रवृद्धाश्च ते रेण विद्वद्भिरूह्याः ॥ ४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— [२६] *पंक्ति यतौ । [२९] *० तायो । [३०] *ममतनननरयलघुणा ।

३. *षट्त्रिंशत्यक्षराधिकम् । *छन्द तत् ।

1. P. नगौ । 2. B. मद्रक । 3. B. मुनियतिललितेयम् । 4-4. P. पङ्क्त्या विरतौ तो यो । 5. B. में एक 'न' नहीं है । 6-6. P. न जन स(न)भा नननगणलवक्र(ण)का इति वसति भवति सततगतिः । 7. K. तद्वयं । 8. P. चण्डवृष्टिरुदाहृता । 9. A. B. ० व्याज । 10. A. करोद्वाम । B. करोद्वाम ।

*[एवं मालादिवृत्तानि भवन्त्यन्यान्यनेकशः ।
यथेष्टं रचितानेकशुभनामान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
चरणो यावदेकोनसहस्राक्षरनिर्मितः ।
मालावृत्तानि तावत् स्युरित्यादिष्टं महीभृता ॥ ६ ॥
अथवा वर्णयुग्वृद्ध^१-सहस्राक्षरनिर्मितः ।
पादो भवति तावत् स्युर्यथेष्टमिह दर्शनात् ॥ ७ ॥]*
तथाष्टादिभी रैः पदैर्नाद्गुरोः स्युः
परं पन्नगाद्याः प्रबन्धाः परेऽपि ।
ते च दम्भोलि-हेलावली-मालती—
केलि-कङ्कलिल^२-लीलाविलासादयः* ॥ ८ ॥
यथेष्टं रगणैः प्रोक्तो लघुपञ्चकतः* परैः ।
चण्डकालोऽथ यैः सिंहविक्रान्तो लघुपञ्चकात् ॥ ९ ॥
ल-षट्काद्गत्रयाच्चापि^३ यथेष्टं यगणैः परैः ।
मेघमालादण्डकोऽयं प्रबन्धः सम्मतः सताम् ॥ १० ॥
स्वेच्छया रगणैः प्रोक्तो* मत्तमातङ्गसंज्ञकः ।
कुसुमास्तरणस्तद्वद्यथेष्टं [सगणै]रिह ॥ ११ ॥^४
सिंहविक्रीडको नाम स्वेच्छया यैः प्रयोजितैः ।
निरन्तरं लघुगुरू यत्र सोऽनङ्ग[२६]शेखरः^५ ॥ १२ ॥
प्रयुज्येते^६ गुरुलघू साऽशोकपुष्पमञ्जरी^७ ।
यथेष्टं तगणाश्चान्ते^८ गद्वयं कामबाणकः ॥ १३ ॥
यथेष्टा भगणा* गौ च स्याद् भुजङ्गविलासकः ।
नद्वयात् स्वेच्छया पञ्चमात्रैरुत्कलिका* मता ।

प्रतिस्थित पाठ— ५-७. *—*क्रीष्टगत अंश प्रति में नहीं है; P. प्रति में है । ८. *लीला-सादय । ९. *लघुपञ्चकतः । ११. *प्रोक्ते । १४. *यथेष्टास्तगणा । *पञ्चमैरुत्कलिता ।

1. B. ०युद्ध । 2. P. कङ्कलिल । 3. P, ल ख(ष)ट्काद् गत्रयाच्चापि । 4. B. में यह पद्य नहीं है । 5. P. ०शेष(ख)र । 6. P. प्रयुज्यते । 7. P. साशोकपुष्पमञ्जरी । 8. P. नगणाश्चान्ते ।

एकैकगणवृद्ध्या स्युरेवमेते ह्यानेकधा ॥ १४ ॥

श्रुतेन यस्य वृत्तेन पवित्रीक्रियते जगत् ।

तेन श्रीकुम्भकर्णेन^१ वृत्तमात्रोपवर्णितम्^२ ॥ १५ ॥

^३इति श्रीमहाराजाधिराज श्री कुं० छन्द उल्लासे वृत्तशासनं परीक्षणं नाम द्वितीयं समाप्तम् ॥^३

१. P. श्रीकालसेनेन । २. A. B. वृत्तमात्रोपवर्णितम् । ३-३. P. इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशे छन्द उल्लासे वृत्तपरीक्षणं नाम द्वितीयं समाप्तम् ॥

आर्यावलोकन नाम तृतीय परीक्षण

सुरासुरैर्नमस्कार्या*¹ स्वकार्यापेक्षयेव या ।
योगिभिश्च हृदा धार्या तामार्यामहमाश्रये ॥ १ ॥
प्रथमेऽर्द्धे जः पठे न्ली*² वा गः सप्तमो* न विषमे जः ।
अपरेऽर्द्धे लः पठे³ लक्ष्मेदं* नियतमार्यायाः ॥ २ ॥
पूर्वार्द्धे पठे न्ले नल्ले⁴ पूर्वे यतिरिह मुनिगणने ।
तस्मिन् पठप्रान्ते यतिरुदिता मुनिभिरिह मुखैः ॥ ३ ॥
अपरार्द्धे पञ्चमके न्ले सति सोक्ता चतुर्थगणनिधने ।
⁵श्रीकुम्भकर्णनृपतियुक्तमिह⁵ वदति तामार्याम् ॥ ४ ॥
यस्यामर्द्धद्वितये⁶ [२६B] भवति यतिश्च त्रयेऽत्र सा पथ्या ॥ ५ ॥
पूर्वार्द्धे मुख्यचपला⁷ च-त्रययतिविरहिता सदा-वि[हिता*⁸]
[जघन]* विपुला परार्द्धे* च-त्रययतिविरहिता गदिता ॥ ६ ॥
⁹प्रोक्ताऽर्द्धयोर्द्वयोर्या यतिरहिता⁹ [च-त्र]*ये महाविपुला ।
शेषा विस्तररीत्या¹⁰ भेदा नोक्ता महासुधिया¹¹ ॥ ७ ॥
जगणविहीना विषमे चत्वारः पञ्च युजि चतुर्मात्राः* ।
द्वौ षष्ठाविति चगणास्तद्घातात्¹² प्रथमदलसंख्या ॥ ८ ॥
एवमपरार्द्धसंख्या पठे स्यात्लघुनि चैकस्मिन्¹³ ।
¹⁴आर्यासंख्योभयदलसंख्याघाताद्विनिर्दिष्टा¹⁴ ॥ ९ ॥¹⁵

प्रतिस्थित पाठ— १. नमस्कार्या । २. *न्ली । *सप्त वा । *ल दी दं । ६. *दो अक्षरों का स्थान रिषत । *तीन अक्षरों का स्थान रिषत । *पलार्द्धे । ७. *दो अक्षरों का स्थान रिषत । ८. *'चतुर्मात्रा' के पहले 'पञ्च' अधिक है ।

1. B. नमस्कारा । 2. P. पठोन्ली । 3. P. पठो । 4. P. तल्ले । 5. P. श्रीकालसेन । 6. B. यस्यामर्द्धे द्वितीये । 7. P. मुख्यचपला । 8. P. सदाभिमता । 9-9. P. द्वयोर्द्वयोर्या यतिरहिता । 10. P. विस्तरभीत्या । 11. P. मया सुधिया । 12. K. ० स्तद्घातात् [स्तद्योगात्] । 13. P. चैक एकस्मिन्; B. चैकस्मिन् । 14-14. P. आर्यासंख्योभय० । 15. वृत्तरत्नाकर की नारायणी टीका में इलोक सं० ८ और ९ इस रूप में मिलते हैं—

जगणविहीना विषमे चत्वारः पञ्च युजि चतुर्मात्राः ।
पठे द्वाविति चगणास्तद्घातात् प्रथमदलसंख्या ॥
एवमपरार्द्धसंख्या पठे स्यात्लघुनि चैकस्मिन् ।
आर्यासंख्योभयदलसंख्याघाताद्विनिर्दिष्टा ॥

अन्योन्यं प्रथमदले ताडनयाऽष्टौ शतानि जायन्ते ।
 अर्कसहस्राण्येवं चरमेऽर्द्धेऽन्योन्यताडनया ॥ १० ॥
 षट्साहस्री गदिता चतुःशती चाप्युभयदलविकल्पाः ।
 अन्योऽन्यं ताडनया जायन्ते कोटयश्चाष्टौ ॥ ११ ॥
 १ लक्षाणामेकोना विंशतिरिह विंशतिः सहस्राणाम् ।
 आर्याभेदा उक्ताः षष्ठे ले त्वे[क]एकस्मिन् ॥ १२ ॥
 आर्यैवेयं गाथा प्राकृतभाषापथे विनिर्दिष्टा ।
 गीतिविशेषानघुना शिवजायांसेवको ब्रूते ॥ १३ ॥
 द्विर्य[२७A]स्या आर्याया अभ्यासो जायते दले प्रथमे ।
 सा तन्नाम्ना [गीतिः स्यादुप]*गीतिस्तथा^२ चरमे ॥ १४ ॥
 दलयोरत्रोभययोः^३ स्यादुद्गीतिः कृते विपर्यासे ।
 तत्तन्नाम्ना सर्वा जायन्ते भेदतो^४ ह्यमिताः ॥ १५ ॥
 त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वाद्धे विंशतिः सप्त चापरे* ।
 सप्तपञ्चाशदुभयोर्मात्रा ज्ञेयास्तु योगतः ॥ १६ ॥
 त्रिंशतो येऽधिका वर्णा द्विगुणास्ते त्रयाधिकाः ।
 लघवस्तेऽत्र^५ विज्ञेयाः शेषास्तु गुरवो मताः ॥ १७ ॥
 ऊनिता अथवा वर्णैर्मात्राः स्युर्गुरवोऽखिलाः ।
 गुरुभिस्तूनिता वर्णा लघवः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥
 वसन्तोत्सवबन्धः* स्यान्नवभिः पञ्चमात्रिकैः*^६ ।
 द्विषष्ट्यन्ते^७ तथा गीतौ द्विभङ्गिः परिकीर्तितः ॥ १९ ॥
 द्विपद्यन्ते^८*तथा गीतिरन्ते मध्येऽवलम्बकम् ।
 स त्रिभङ्गिद्विपदिका^९दद्वयं चाथ दद्वयम्^९ ॥ २० ॥

प्रतिस्थित पाठ — १४. *पाँच वर्णों का स्थान रिक्त है । १६. *वापरे । १९ *वसन्तोत्सवः
 बन्धः । *पंचमात्रिकैः । २० *द्विपद्यान्ते ।

1. B. लक्षाणामेकोना । 2. P. तदा । 3. P. दलयोरत्रोभयोः । 4. B. भेदितो ।
 5. B. लघवस्तत्र । 6. A. पंचमात्रिकैः । B. पंचमात्रिकैः । 7. P. द्विपद्यन्ते ।
 8. P. द्विपद्यादौ । 9-9. P. दद्वयं चाप्यदद्वयं । K. तदद्वयं च पदद्वयम् ।

लघुद्वौ* चस्तथा दी*¹ लास्त्रयः कर्पूरपूर्विका ।
तिथिच्छेदेऽस्वचैर्नोऽन्त्ये द्विपदी*² विषमेऽपि* जे² ॥ २१ ॥

इति वा ।

³ललितौ विच्युतः³ सप्त चगणैः स्युः परा अपि ।

लयोऽथ भ्रमरपदमुपपूर्वं तदेव हि ॥ २२ ॥

कुङ्कुमाङ्गसूडपदं⁴ हरिणीपदमेव च ।

कमला[२७B]करं भ्रमररत्नं स्याद्रत्नकण्ठिका* ॥ २३ ॥

कुङ्कुमतिलकावली कदलोपत्रमित्यपि ।

एवमाद्यैस्त्रिभिर्द्वाभ्यां योगे स्याद्वस्त्वनेकशः ॥ २४ ॥

चतुर्मात्र[द्व]यं पञ्चमात्रं⁵ स्यात् खञ्जनामकः ।

षण्मात्रश्चतुर्मात्रिस्त्रिमात्रश्चोपखञ्जकम् ॥ २५ ॥

षण्मात्रौ* द्वौ चतुर्मात्रौ* खञ्जिकाथावलम्बकः⁶ ।

एते त्रयः पृथग्भेदास्त्रिभिर्द्भिः स्यात् परैरपि ॥ २६ ॥

त्रिभिर्मनोहरैश्छायाभिः⁷ ⁸स्वेच्छया ग्रथितैरपि⁸ ।

चद्वयं लघुकान्ती द्वौ तगणौ चगणद्वयम् ॥ २७ ॥

तगणश्चेदृशैः⁹ पादैश्चतुर्भिर्वस्तुकं भवेत् ।

विषमे सप्त मात्राः स्युः समे यस्य त्रयोदश ॥ २८ ॥

स रासो विषमे पञ्चमात्रौ द्वौ च तथैकदः ।¹⁰

युग्मे च चत्रयं पञ्चपदा¹¹ मात्राभिरीरिता¹² ॥ २९ ॥

आसां तृतीयपादस्य प्राप्ते स्यात् पञ्चमेन तु ।

अन्ते तु दोहके वस्तु रड्वा¹³ वा परिकीर्तिता ॥ ३० ॥

प्रतिस्थित पाठ— २१. *लघुद्वौ । *वस्तथादो । *कर्पूरपूर्विकाः । *द्विपदी *विषमेऽपि
२३. *रत्नकण्ठिका । २६. *षण्मात्रौ *चतुर्मात्रौ ।

1. P. लघुद्वौ च तथा दी । 2-2. P. विषमे वि(ऽपि)जे । 3-3. P. यतिर्वचिच्यतः ।
4. P. कुङ्कुमो गरुडपदं । 5. A. ०मात्र । 6. P. खञ्जिकाथावलम्बकम् । 7. P. A. B.
०छन्दोभिः । 8-8. P. स्वेच्छाग्रथितैरपि । 9. P. भगणः सदृशैः । 10. P. तथैकदा;
A. तथैकदः; B. तथैकद । 11. P. पञ्चपदी । 12. P. मात्रादिरीरिता । 13. P.
वस्तुरडा(?); A. 'डा' अक्षर स्पष्ट नहीं है ।

आद्यन्तयोश्च षण्मात्रे चत्रये मध्यगे सति ।
 1*श्रोजेजो वस्तुवदनं समे जो न्त्वी*¹ विकल्पतः ॥ ३० ॥
 स्याद्वासावल्यं ²पूर्वमोजः षश्चषी [पा]त्ततः² ।
 षचतेभ्यः परे ते स्याद्वदनं* चोपपूर्वकम् ॥ ३१ ॥
 षचचा[२८A]द्दो वदनकं* यमिते तेऽडिलाः* स्मृताः ।
 स्यादष्टषट्चतुःपाच्च धवलं तन्निरूप्यते ॥ ३२ ॥
³श्रीयशो गुणपूर्वं तत् क्रमादोजे तु चत्रयम्*³ ।
 दः समे⁴ चौ श्रीधवलं तथाद्ये च तृतीयके ॥ ३३ ॥
 तथाविधे द्वितीये* च तथा तुर्ये तु चत्रयम् ।
 पञ्चमे सप्तमे द्वौ चौ तश्चैकः समयोः* पुनः ॥ ३४ ॥
 चद्वयं दस्तथा चैकश्चत्रयं वा यशः परम् ।
 धवलं तु षडंही⁶ त्वाद्ये चतुर्थे तु² षद्वयम् ॥ ३५ ॥
 द्वौ द्वितीये⁷ पञ्चमे च⁸ दौ षष्ठे* च तृतीयके ।
 षद्वयाद्ये⁹ षे¹⁰ कीर्तिधवलं चतुरंहिके ॥ ३६ ॥
 षश्चौ* जे षचचाहस्तो वातः* स्याद्गुणपूर्वकम् ।
 आद्ययोः षश्चत्रयं¹¹ च प्रत्येकं त्वन्त्ययोस्तथा ॥ ३७ ॥
 पञ्च चाः सर्वपादेषु¹² चान्ते तो दोऽथ मङ्गलम्¹² ।
 आदिस्ते वदनाद्ये* तु तदाद्यं धवलादिकम्¹³ ॥ ३८ ॥

यदाह—

उत्साहहेलावदनाडिलाद्यैः*

संजायते¹⁴ मङ्गलवाचि किञ्चित् ।

प्रतिस्थित पाठ— ३०. *नो जे जो वस्तुवदनं समे न्त्वी । ३१. *स्यावदनं । ३२. *वदनं ।
 *विसर्ग नहीं है । *स्मृताः । ३३. *चत्रयं । ३४. *तृतीये । *समयो ।
 ३७. *षश्चौ । *वात । ३८. तोदनाद्ये । ३६. *वदनानिलाद्यै ।

I-I. P. समे जो वस्तुवदनमोजे जो न्त्वी । 2-2. P. पूर्वमोजश्च चषपी(पा?)ततः
 B. मोजश्चषपी । 3-3 P. K. श्रीयशसो गुणपूर्वं क्रमादोजे तु चत्रयं ।; A. तत्क्रमादोजे ।
 4. P. दशमे; B. दसमे । 5. P. द्वितीये । 6. P. षडंगी; A. षट्दगी । 7. P. चतुर्थे
 (ऽपि)तु षद्वयम् । B. षद्वयम् । 7. B. द्वितीये तु पञ्चमे । 8. P. तु । 9. P. षद्व-
 याच्चेऽथ । 10. P. षे । 11. B. षचत्रयं । K. षत्रयं चश्च । 12-12. P. चात्ततो
 K. चात्तोदोऽथ तु मङ्गलम् । A. B. चात्ततो । 13. A. धवलादिकान्; B. धवलादिक ।
 14. P. यद् गीयते ।

तद्रूपकाणामभिधानपूर्व

छन्दोविदो मञ्जुलमामनन्ति¹ ॥ ३६ ॥²

चत्रयं³ दो यदा पादे तदा डुम्बडकं⁴ मतम् ।

घत्ता⁵ ध्रुवकसंज्ञेयं ध्रुवा⁶ त्रेधा मता सताम् ॥ ४० ॥

षट्पदी चतुःपदी⁷ च द्विपदी चेति[२८ B]नामभिः ।

सप्तादिसप्तदशान्तकलाः⁸ पादास्तु पूर्वयोः ॥ ४१ ॥

तत्र सप्त कलाः⁹ पादे¹⁰ च¹¹ ती चाथ पदी गणौ¹¹ ।

अष्ट षत्वे¹² पती षदी नवकले¹³ षती पची ॥ ४२ ॥

चषी च¹⁴ दोऽथवा पी च चरणे तु दशाक्षरे ।

चपदाः पचदा वापि* रुद्रार्णे चरणे गणाः ॥ ४३ ॥

चपताः पचताश्चेति¹⁵ पदे द्वादशवर्णके ।

त्रयोदशाक्षरे पादे पौ तश्च चपषा*¹⁶ स्मृताः ॥ ४४ ॥

चत्रयं दो तु¹⁷ षश्ची च चरणे तु चतुर्दशे ।

चत्रयं तोऽथवा पानां* त्रयं पञ्चदशाङ्गिके ॥ ४५ ॥

षट्त्रयं¹⁸ चः षोडशाङ्गी दचतुष्कं¹⁹ तु चद्विकम् ।

पादे सप्तदशकले षश्ची*²⁰ तश्चत्रयं तु पः²⁰ ॥ ४६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४३. *पञ्चदा वापि । ४४. *चकषाः । ४५. *दोषचश्चाथ ।
४६. *श्चो तश्च ।

1. K. ०माचरन्ति । 2. आचार्य हेमचन्द्रकृत छन्दोऽनुशासन की स्वोपज्ञ टीका में यह पद्य यथावत् मिलता है । 3. B. चत्रय । 4. P. कम्बडकम् । K. कम्बलकम् । छन्दोऽनुशासन में हेमचन्द्र ने इस लक्षण के छन्द का नाम 'कम्बडकम्' लिखा है । यथा—

'गाने चिदौ कम्बडकम्' ।

यस्य कस्यचिद्गाने अगणत्रयं द्विमात्रश्च पादे चेतदा कम्बडकम् ॥”

5. P. यत्ता (त्ता) । 6. B. ध्रुवो । 7. P, चतुष्पदी । A. चतुःपदी । 8. B. ०कालाः । 9. P. सप्तकले । 10. P. में नहीं है । 11-11. P. चती पदी गणौ मती । 12. P. अष्टाक्षरे । 13. P. नवाक्षरे । 14. P. चद्वयं । छन्दोऽनुशासन में लक्षण इस प्रकार है—'जंश्चादौ षचो पौ वा ।' 15. P. पचता वेति । 16. P. तपकाः । 17. P. दास्तु । 18. P. चद्वयं । 19. P. दचतुष्कं ; B. में 'चतुष्कं' के पहले 'द' नहीं है । 20-20. P. तश्चत्रयं तु पः ; A. तः च ; B. त च ।

[एवं]* गरौ^१ स्त्रिभिस्तुल्यैस्तुल्यातुल्यैरतुल्यकैः ।

^२पादा यत्र भवन्त्यद्वे^२ षट्पदी सा प्रकीर्तिता ॥ ४७ ॥

अस्यामाद्यस्य पादस्य द्वितीयस्य^३ तथा पुनः ।

तृतीयस्य तु षष्ठेन तुर्यस्य पञ्चमेन तु* ॥ ४८ ॥

अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यः प्रायेण द्विचतुर्थयोः ।

चतुष्पदी विशेषास्तु वस्तुकाद्व^४ समादयः ॥ ४९ ॥^५

^६अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यश्चतुष्पद्यामथोच्यते ।^६

प्रथमस्य द्वितीयेन तृतीयस्येतरेण तु ॥ ५० ॥ [२६A]

ओजे^७ कलास्तु सप्ताद्याः षोडशान्ताः समे पुनः ।

प्रत्येकं सैकिकाः सप्तदशान्ताः परिकीर्तिताः ।

व्यामिश्राद्व^८ समा सर्वसमा*संकीर्ण^८ काश्च ताः ॥ ५१ ॥

चम्पक* - कुसुम-सामुद्रक-मल्हराक-सुभगविलास-केसर^९ रावणहस्तक-सिंह-
विजृम्भित* - मकरंदिका-मधुकरविलसित-चम्पक^{१०} कुसुमावर्ताः ।

मणिरत्नप्रभा-कुङ्कुमतिलक* - चम्पकशेखर^{११} - क्रीडनक^{१२}* बकुलामोद-
मन्मथतिलक-मालाविलसित* - पुण्यामलक-नवकुसुमितपल्लवाः ॥ ५२ ॥

मलयमारुत-मदनावास-माङ्गलिकाभिसारिका-कुसुमनिरन्तर-मदनोदक-चन्द्रो-
द्योत-रत्नावल्यः ॥ ५३ ॥

भ्रूवक्रणक^{१३} - मुक्ताफलमाला-कोकिलावली-मधुकरवृन्द-केतकीकुसुम-नव-
विद्युन्माला-त्रिवलीतरङ्गकाणि ॥ ५४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४७. *दो वर्णों का स्थान रिक्त । ४८. *तुः । *यहाँ ५० का अंक
दिया है, अगला पद्यांक भी ५० ही है । ५१. *समासर्वममा ।
५२. *पञ्चम । *विजंत० । *तिलकं । *क्रीडन । *विलसित ।

1. P. एवं गुणैः । B. एवं ग गुणैः । 2-2. P. पादत्रयं भवत्यर्धे । A. B. पादत्रय
भवन्त्यर्धे । 3. P. द्वितीयेन । 4. P. वस्तुकार्यं । 5. P. में ४९ वें और ५० वें पद्य में
विपर्यय है । 6-6 B. अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यो धीमता द्विचतुर्थयोः । इसके आगे ५० वें पद्य की
दूसरी पंक्ति है । ४९ वें की दूसरी पंक्ति छूट गई है । 7. P. ओ(?)जे । B. ओ ओ जे ।
8-8 P. समासर्वसमा(s)संकीर्ण०; A. B. समासर्वसर्व० । 9. B. केशर । 10. P.
पञ्चक । K. चंपक । 11. A. पंचकशेखर; B. चंपकशेखर । 12. P. क्रीडन ।
13. हेमचन्द्र ने इसका नाम 'भ्रूचक्रणक' दिया है ।

अरविन्दक-विभ्रमविलसितवदन-नवपुष्पंधय-किन्नरसिथुनविलास-विद्याधर-
विलसितलीला-सारङ्गाः ॥ ५५ ॥

कामिनीहासापदोहक-प्रेमविलास-काञ्चनमाला-जलधरविलसिताः ॥ ५६ ॥
अभिनव-मृगाङ्कलेखा-सहकारकुसुम[२६B]मञ्जरी-कामिनीजीवनक^१-कामिनी-
कङ्कण-हस्तकाः ॥ ५७ ॥

सुखपाल-तिलक-वसन्तलेखा-मधुरालापनिकाश्च^२ ॥ ५८ ॥
मुखपर्कित-कुसुमलतागृहे^३ रत्नमाला चेति पञ्चपञ्चाशद्भेदाः^३ ॥ ५९ ॥
व्यत्यासे* सुमनोरमा-पङ्कज-कुञ्जर-सदनातुर-भ्रमरा[वलि]मुखपङ्कजश्री-
किङ्किरी-कुङ्कुमलता-शशिशेखरलीलालयाः ॥ ६० ॥

चन्द्रहासमधुर-वचना^४-कुसुममाल^५-मालतीकुसुम-नागकेसर-नवचम्पक-
माला^६-विद्याधरकुब्जक-कुसुमकुसुमास्तरणाः ॥ ६१ ॥

मधुकरीसंलाप-मुखवास-कुङ्कुमलेखा-कुवलयदाम-कलहंस-सन्ध्यावली*-
कुञ्जरललिता-कुसुमवल्लयः ॥ ६२ ॥

विद्युल्लता-पञ्चाननलालिता*- मरकतमाला - अभिनववसन्तश्री-मनोहरा-
क्षिप्तिका*-किन्नरलीलाः ॥ ६३ ॥

मकरध्वजहास-कुसुमाकुलमधुकर-भ्रमरविलास*-मदनविलास-विद्याधरहास-
कुसुमायुधशेखराः ॥ ६४ ॥

उपदोहक-दोहक-चन्द्रलेखिका-सुतालिङ्गन-कङ्कलिलता-भवनानि ॥ ६५ ॥
कुसुमित केतकीहस्त-कुञ्जरविलसित-राजहंसाशोक[३०A]पल्लवच्छायाः
॥ ६६ ॥

अनङ्गलता-मन्मथविलसित-हुल्लणकानि* । कज्जललेखा-किलकिञ्चिते*
शशिविम्बितं चेति ता बद्धाः* ॥ ६७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६०. *वासन्त्य । ६२. *संघावली । ६३. *पञ्चाननलालसा ।
*क्षिप्तिका । ६४. *समरविलास । ६७. *भल्लणकानि । *किलि-
किञ्चिते । *बद्धा ।

1. P. श्रीडनक० । 2. P. मधुरालापिनीहस्ताः । 3-3. P. रत्नमाला च । इति
पञ्चपञ्चाशद्भेदाः ॥ 4. P. गौरीचना० । 5. P. कुसुमबाण । 6. P. नवपञ्चकमाला ।

शुद्धा द्विपदिका पादे¹ षश्चा* पञ्च च गान्तकाः* ।

जौ स्तः² षष्ठद्वितीयौ तु मात्रा-द्विपदिका ततः ॥ ६८ ॥

षष्ठेनैकेन गुरुणा पूर्णा शुद्धैव गाधिका³ ।

षश्च द्वयं मानवी स्यात्⁴ पौ ती* लौ चन्द्रिका मता ।

षश्चत्रयं धृतिस्तारान्तगा षष्पचतुष्टयम्*⁵ ॥ ६९ ॥

इति द्विपदी ॥

आनन्त्यान्न प्रतन्यन्ते⁶ द्विपद्यादेर्भिदा मया ।

प्रबन्धविधिहेतुत्वात् काश्चिदत्रोपवर्णिताः⁷ ॥ ७० ॥

कलहंसो नभौ जयी ॥ ७१ ॥

षो*गणद्विपदी नाम चतौ सा स्वरपूर्विका ।

उपगन्धर्वकं नाम षत्रयं चचतुष्टयम् ॥ ७२ ॥

दश्चार्कर्वसुभिः श्रान्तौ⁸ तत् संगीतं⁹ यती पुनः ।

10*चतुर्दशभिरष्टाभिश्चर्चरी षश्च^{10*} सप्तकम् ॥ ७३ ॥

त्रिमात्रश्च¹¹ यतिश्चात्र चतुर्दशभिरष्टभिः ।

चतुर्भिश्चगणः प्रोक्ता पद्धती, रासकः पुनः ॥ ७४ ॥

मात्राभिरष्टादशभिर्नगणेन यती पुनः ।

चतुर्दशभिरेवायं मात्राभिः कथितो बुधैः ॥ ७५ ॥

केषांचिज्जातयः सर्वा रासकाः सम्मते मताः ।

चपञ्चकं¹² लघुगुरू यदि[३०B]वा रासको मतः ।

गोपालानां तथा क्रीडा रास इत्यभिधीयते ॥ ७६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६८. *षश्चाः । *कान्तकाः । ६९. *तो । *षश्च चतुष्टयम् । ७२. *षो ।

७३. *-* चतुर्दशभिश्चर्चरी षश्च षश्च ।

1. P. शुद्धद्विपदिकापादे । 2. P. जो(जौ)स्तः । 3. P. गान्धिकाः । 4. P. स्या(त्) । 5. B. पुष्पचतुष्टयम् । 6. B. तन्यन्ते । 7. P. काश्चिदेव हि वर्णिताः । A.B. काश्चिदशोपवर्णिताः । 8. K. श्रान्तेः । P. में 'लान्ते' अथवा 'गान्ते' पाठ अधिक सार्थक बताया गया है । 9. B. तत्संगीतयती । 10-10. P. चतुर्दशभिरष्टाभिश्च चरोष(?)श्च । 11. P. त्रिमात्रस्य । 12. B. च चंपकं ।

विश्वे^१ मानवस्तिथयो^१ गुणचन्द्रौ शरविधू^२ शिखीन्द्रू च ।
तिथयो विश्वे विषमे समे तु रव्यक^{*३} विश्वमनुरव्यः ॥ ७७ ॥

गुणचन्द्रौ युगचन्द्रौ षोडशसंख्याकलाः क्रमशः ।
सारसभ्रमरी^४ हंसः कुररश्चन्द्रलेखिकाश्चैव^५ ।
कुञ्जरतिलकौ हंसक्रीडो ह्येतेषु निर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

लघुभिः पञ्चादिभिरिह यद्येषामर्द्धयोः^६ शिखान्ते स्यात् ।
तं सूरयो मयूरं नाम शिखाद्विपथकं प्राहुः ॥ ७९ ॥

रतिषष्ठदशमैः^७ कामगणैस्त्रिपदी मता ।
एकादशभिराद्यैश्च^८ षादी^९ द्वि-द्वि-गणी^{१०} मती ॥ ८० ॥

चतुर्गुणद्वितीयस्तु^{११} चतुर्थस्त्रिगणस्तथा ।^{१२}
तस्यामोजे^{१३} पञ्चदश कलाः षोडश ताः* समे ॥ ८१ ॥

अर्द्धयोर्भिन्नयमकौ कीर्त्तिता सा चतुष्पदी ।
बाणान्ते* चरणी त्रि-त्रिगणी यस्यास्त्रिषष्ठकौ ॥ ८२ ॥

चत्वारो द्वि-द्विगणा सा गणैः कामस्य षट्पदी ।
तृतीये पञ्चमे चाद्ये मात्राः पञ्चदशैव तु ॥ ८३ ॥

तुर्ये द्वितीये रवयस्तद्वस्तु परिकीर्त्तितम् ।
प्रबन्धस्योपयोगीनि छन्दांस्युक्तानि कानिचित् ॥ ८४ ॥

छन्दःशास्त्रानुसारेणोहनीयानि पराण्यपि ।
यस्यार्या धर्म[३१A]कार्यार्थं^{१४} चरितं पर्युपासते ।
तेनार्याकिङ्करेणेदं कृतमार्यापरीक्षणम्^{१५} ॥ ८५ ॥

^{१६}इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णविरचिते तत्त्वप्रदीपे पाठ्यरत्नकोशे छन्द उल्लासे
आर्यावलोकनं नाम तृतीयं परीक्षणम् ॥^{१६}

प्रतिस्थित पाठ — ७७. *रव्यकं । ८१. * षोडशशताः । ८२. *बाणान्ते ।

१. P. नवतिथयो । २. P. शरविधी । ३. P. रव्यकं । ४. B. सारसभ्रमरो ।
५. P. लेखकश्चैव । ६. A. में 'म' और 'यो' के बीच का अक्षर अस्पष्ट है । P. यद्येष-
मर्द्ध (?) योः । ७. P. रतिरष्टदशमैः । ८. P. एकादशभिराद्यौ तु । ९. P. मादौ ।
१०. P. द्वि-द्विगुणौ । ११. P. चतुर्गुणस्तृतीयस्तु । १२. P. त्रिगुणस्तथा । १३. P.
यस्यामोजे; B. यास्यामोजे । १४. P. कामार्थं । १५. P. कृतमार्यावलोकनं ।
१६-१६. P. इति श्रीराजाधिराजकालसेनमहीमहेन्द्रेण विरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशे
छन्द उल्लासे आर्यावलोकनं नाम तृतीयं परीक्षणम् । B. में 'समाप्तम्' और है ।

प्रस्तारपरिपाटी नाम चतुर्थ परीक्षण

येन प्रस्तारमाघातुं भूतानां भूतयोनिना ।
 प्रसृतं परमाण्वादि नमस्तस्मै परात्मने ॥ १ ॥
 समवृत्तस्य [तु] पादेऽर्द्धसमस्याद्धेऽखिले^१तु विषमस्य ।
 ये वर्णास्यु[र्]गुरवः प्रथमविकल्पे तु ते स्थाप्याः ॥ २ ॥
 प्राग्रूपस्याद्याद्गोऽधो ल[:]स्यादुपरि समं तु परम् ।
 प्रस्तारे पूर्वविधिरसमयभेदकृदिह^२ भवेत् प्राक्^३ ॥ ३ ॥
 भूयः कुर्याद्विधिममुं यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।
 मात्रागणे तु प्राग्रूपमात्राः पूर्व^४ नयेत् सुधीः ॥ ४ ॥
 चरणस्य व्यवस्थोक्ता नार्यादिषु पुरातनैः ।
 नष्टाङ्के विषमे सैके गुरुः स्यादर्थिते पुनः ॥ ५ ॥
 समे चाद्धे त[दि]द्धे च नष्टाङ्के लघवो मताः ।
 *प्रारभ्याद्याद्द्विगुणितानेकतोङ्कान्^५ समालिखेत् ॥ ६ ॥
 संक्युं क्तैर्लघुस्थांकरुद्विष्टस्य मतिर्भवेत्^६ ।
 उद्विष्टाङ्कसमाहारात् [संकात्]* संख्यापि लभ्यते ॥ ७ ॥
 येन वर्णादिवृत्तानां विन्यासः प्रसृतो भुवि ।
 तेन श्रीकुम्भकर्णेन^७ प्रस्तारोऽयं प्रपञ्चितः ॥ ८ ॥ [३१B]

^१इति श्रीराजाधिराजमहीमहेन्द्रश्रीकुम्भकर्णविरचिते छन्द उल्लासे प्रस्तारपरिपाटी नाम चतुर्थ परीक्षणम् ॥ छ ॥

छन्द उल्लासश्च तृतीयः समाप्तः ॥^८

प्रतिस्थित पाठ— ६. *प्रारभ्याद्याद्द्विगुणितानेकतोकात् समालिखेत् । ७. *स्थान रिक्त है ।

1. B. पादेष्वर्द्धसमस्याद्धेऽखिले । 2. P. पूर्वविधिरसमय० । 3. P. प्राज्ञः । 4. P. प्राग्रूपमात्रापुत्तिम् । 5. B. ०नेकतोकात् । 6. P. मितिर्भवेत् । यहाँ छन्दोभंग है । 7. P. श्रीकालसेनेन । 8-8. P. इति श्रीजगदीशधनदेवनिजगणेन जगदीश्वरीकामाक्षा^१-चरणकिङ्कुरेण श्रीब्रह्माद्विविभुना अर्ध्युष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन श्रीपुरग्रहण-

संघटितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणजनितकीर्तिपुरपराजिताचलनायकेन संगमनीरदुर्गोद्धरणो^१-
 द्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण दमनपुरविध्वंसनबन्दीकृतयवनीनिचयेन महिषमेरुजयाजेयविभवेन
 शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण श्रष्टादश-
 गिरिशिखरपरिवारिताञ्जनगिरिविजयविख्यातवीर्यगर्वेण महदम्बमातृकापुरोद्धूलनधषित-
 महोरगपुरेण श्रीघनदेवस्वामिप्रसादरचनापरपरमेश्वरेण त्र्यम्बकेश्वरसन्निधिकीर्तिस्तम्भोन्नत-
 जयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभौमस्वर्गयथार्थीकरणरचितचारूपयेन श्रीकामेश्वरीगिरिनवोननिर्मिति-
 पराजितसुमेरुणा श्रीमहिषाचलोपरि श्रीहरिचरणरचिताचलदुगण अभिनवभरताचार्येण वीण-
 वादनप्रवीणेन यवनकुलाकाल^२-कालरात्रिरूपेण त्रिसन्ध्याक्षेत्र^३समुद्रसंभवरोहिणीरमणेन
 परमभागवतेन महाराजाधिराज^४महाराणाश्रीमृगाङ्कतामराजनन्दनेन महाराज्ञीसौभाग्य-
 वतीजसमाम्बिकाहृदयनन्दनेन सकलसीमन्तिनीशिरोमणिकुम्भराजन्यावतंसमहाराज्ञी
 श्रीकर्मवतीलषु (घु)भावतीहृदयाधिनाथेन^५ श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते संगीतराजे
 षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसाया पाठ्यरत्नकोशे छन्द उल्लासे प्रस्तारपरिपाटी नाम चतुर्थं
 परीक्षणम् ।

॥ छन्द उल्लासस्तुतीयः समाप्तः ॥

१. K. ०दुर्गोद्धृत० । २. A. में 'काल' नहीं है । ३. A. सन्ध्या... । ४. K. में
 'महाराजाधिराज' नहीं है । ५. B. में 'नाथेन' के बाद 'इति' और है ।

४. अलङ्कारोल्लास--उद्देश नाम प्रथम परीक्षण

क्रियते स्वस्वसिद्धान्तैस्तीर्थैर्यस्य* लक्षणम् ।

वृषादिलक्षणं नीमि^१सि[द्विम]त्सद्विलक्षणम्^१ ॥ १ ॥

प्रमदा इव नो भान्ति प्रबन्धाः सुष्ठ्वलंकृताः ।

विलक्षणा अतो लक्ष्म^२ ब्रुवेऽलंकृतिभिरिह^{*३} ॥ २ ॥

विभूषणं तथा शोभाभिमानोऽक्षरसंगतिः ।

प्रोत्साहाद्युदाहरणे^४ निरुक्तं गुणकीर्तनम् ॥ ३ ॥

गुणानुवादोऽतिशयो हेतुः सारूप्यसिद्धयः^५ ।

पदोच्च^{*}[याक्रन्द]मिथ्याव्यवसायप्रियाशिषः^६ ॥ ४ ॥

प्राप्तिश्च पश्चात्तापनं संशयोऽर्थानुवर्तनम्^७ ।

कार्यनिर्भासनाख्यान^८-याञ्चायुक्त्यनुनीतयः^९ ॥ ५ ॥

दृष्टान्तप्रतिषेधौ^{१०} च क्षमा पृच्छा^{११} ततः परम् ।

मनोरथोपपत्ती च कपटं परिदेवनम्^{*} ॥ ६ ॥

षट्त्रिंश^{१२}देतान्युक्तानि लक्षणानि समासतः ।

उपमाच्चैरलङ्कारैः सम्मितानि च ते यथा ॥ ७ ॥

उपमा दीपकञ्चैव रूपकं यमकं तथा ।

चत्वारोऽमी समादिष्टा अलङ्काराः पुरातनैः ॥ ८ ॥

लक्षणा^{१३} ल[३२A]क्षणैरेभिर्नानावृत्तैर्विचित्रिताः ।

बुधैः प्रबन्धाः कर्तव्या नानालंकृत्यलंकृताः ॥ ९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १. *तीर्थैर्यस्य । २. *ब्रुवेऽलंकृतिभि रह । ४. *यदोच्च ।
६. *परिदेवनम् ।

I-I. P. तमसत्सिद्धिलक्षणम् । 2. P. अतस्तानि(?) । 3-3. P. ब्रू(ब्रू)वेऽलंकृतिभिः सह । 4. P. प्रोत्साहनेदाहरणे । 5. P. हेतुसारूप्य० । 6. P. मिथ्याव्यवसायप्रियाशिषः । A. प्रियाशिषः(?) B. प्रियाशिषः । 7. P. संशयोत्थानुवर्तनं । 8. K. निर्भर्त्सनाख्यान० । 9. B. युक्तानुनीतयः । 10. P. ०प्रतिषिद्धौ (षेधौ) । 11. P. श्रद्धा । 12. B. षड्विंशत्रिंशत् । 13. P. लक्षिता ।

अल्पमुद्दिश्यते येन दीयते बह्वहर्निशम् ।

तेन भूषितविज्ञेन राज्ञोद्दिष्टं विभूषणम् ॥ १० ॥

^१इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णविरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशेऽलङ्कारोल्लासे उद्देशपरीक्षणं प्रथमं समाप्तम् ॥

लक्षण नाम द्वितीय परीक्षण

महाभूतादिकानर्थान् योऽञ्जसा¹ सृजतीश्वरः ।

अलंकृतिनिमित्तं तं पदार्थानां नमाम्यहम् ॥ १ ॥

यथारसं येन² निरूपितेषु भवन्त्युपादेयगुणाः प्रबन्धाः ।

³तदर्शशोभाजननार्थमेषां प्रचक्ष्महे भूषणलक्षणानि ॥ २ ॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव भूषणैरिव यद्युतम् ।

रूपकं रसवद्भाति तद्भूषणमितीरितम् ॥ ३ ॥

यथा—

उच्चस्फाटिकहर्म्यभित्तिविलसत्⁴सत्पद्मरागांशुभिः

सिन्दूरप्रकरैरिवातिविततैर्नित्ये⁵ वसन्तोत्सवे ।

चञ्चद्हेमघटावतंसविलसन्नाना⁶निलिम्पालयै-

रिन्द्रस्येति पुरी* विभाति सततं श्रीचित्रकूटालयः⁷ ॥ ४ ॥

इति विभूषणम् ॥ १ ॥

⁸पूर्वसिद्धार्थवाक्येनाप्रसिद्धार्थ[स्य]साधनम्⁸ ।

यत्र श्लक्षणविचित्रार्था तां शोभां जगदुबुधाः ॥ ५ ॥ [३२B]

यथा—

श्रीकुम्भेन⁹ किरीटेनेव* शतशो दन्दहयमाने कुले

शाके कौरववत्सुयोधन इव त्वय्येकशेषं गते ।

त्वं रे मालवभूमिनाथ कुरुषे नो चेन्मदीयं वच-

स्तन्मन्ये विधिनात्तुमीप्सित¹⁰ इदं मञ्च्यं च शाठ्यं* रणे¹¹ ॥ ६ ॥

इति शोभा ॥ २ ॥

प्रतिस्थित पाठ — ४. *पुरा । ६. *किरीटेनेव । *मञ्च्यं वशाद्यं ।

1. A. B. योजसा । 2. P. येषु । 3-3. P. तदत्र० । 4. P. विसरत्० । B. विसर-
सत्पद्म... । 5. P. नित्यं । B. विततेनित्ये । 6. B. में केवल इ को मात्रा (f) है और
'लंपालयै' नहीं है । 7. श्रीब्रह्मसैलालयः । 8-8. P. पूर्वसिद्धार्थवाक्येन प्रसिद्धार्थस्य साधनम् ।
9. P. श्रीकृष्णेन । 10. B. विधिना तमीप्सित । K. विधिना त्वमीप्सित । 11. B. में
'शाठ्यं' से पहले 'च' नहीं है ।

सहेतुकैर्यो* वचनैः प्रतिषिद्धोऽप्यनेकशः^१ ।

न निवर्त्तत यत्रासावभिमान इति स्मृतः ॥ ७ ॥

यथा—

येनानर्गलदुर्गवर्गजयिना^२ नाजीगणन्* वैरिणो

दुर्गाग्रचो^३ जयते क एष समरे भूपेन शौर्याद्विघ्ना^३ ।

[ध्वस्ते भीतमभूद]लं* शककुलं सारङ्गपूर्वे^४ पुरे

[त्वं शेषोऽसि विमुञ्च गर्वमधुना स्वं जीवितं^५ पालय] ॥ ८ ॥

इत्यभिमानः ॥ ३ ॥

^६संश्लेषो यत्र वर्णानां वर्णवैचित्र्यतामगात् ।^६

^७तामित्यक्षरविन्यासां विदुरक्षरसंगतिम्^७ ॥ ९ ॥

यथा—

या [सुलभा न सुरेशान्*] सुरतरुतः परिजनेन तामस्मै ।

वितरति^८ ^९कुम्भ*महीपतिरभिमतततिरभिमुखीभूतः ॥ १० ॥

इत्यक्षरसंगतिः ॥ ४ ॥

^{१०}यत्रास्पष्टगुणोपेतैः^{१०} सोपमानैर्वचोभरैः ।

गूढार्थैर्नायकोत्साहयोगः प्रोत्साहनं तु तत् ॥ ११ ॥ [३३A]

[यथा—]

उद्दण्ड[ः]पटहध्वनिर्घनघनप्रध्वाननाभैरवो^{११}

हेषा^{१२}तुङ्गतुङ्गमाश्रयखुरलीशब्दानुगा श्रूयते ।

दिग्दन्तावलदन्तभेदनपटुर्वीरालिसिहध्वनि-

निन्ये^{१३} शैलशिलोच्चयान् पुनरहो कस्मादकस्मादिव ॥ १२ ॥

इति प्रोत्साहनम् ॥ ५ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ७. *सहेतुकैर्यो । ८. *नाजीगणो । *‘लं’ के स्थान पर ‘सं’ है । *यह पंक्ति नहीं है, स्थान रिक्त है । ९. *विदुरक्षरसंगतिम् । १०. *‘यस्य’ के वाद स्थान रिक्त है । *‘भ’ अक्षर छूट गया है ।

1. B. प्रतिषिद्धोऽप्यनेकशः । 2. P. ये नानर्गलदुर्गवर्गजयिना(नो) । 3-3. P. हि कुरङ्ग एष समरे भूपेन शौर्याद्विघ्नः । B. एषसमरे । 4. P. श्रीशुक्लपूर्वे । 5. A. स्व-जीवितं । 6-6. P. संश्लेषोऽयक्षरगतो यत्र वैचित्र्यभागभवेत् । 7-7. P. तामत्यक्षर... संगतिम् । B. ०संगतिः । 8. A. B. वितरति । 9-9. P. कालुजिभूपतिरभिमतततिमभि-मुखीभूतः । 10-10. K. यत्रास्त्यष्टगुणोपेतैः । 11. B. ०भैरव । 12. P. हेषा । 13. P. भिन्दिन् ।

श्रवणादेव^१ शब्दस्य यत्र कार्यन्तराण्यपि ।
प्रयुक्तान्यपि^२ सिद्ध्यन्ति तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ १३ ॥

[यथा—]

लेखिन्या^३ नलकूवरं* पृथुकुचप्रारम्भगुर्व्या तथा^४
वैदर्भी^५ निषधाधिपेन च रति कामेन कृष्णं श्रिया ।
पश्यन्त्यो मुहुरन्वहं नृपसुताः श्रीकुम्भकर्णक्षमा^६—
नाथेन स्वमंतुल्यरागविभवाः सादृश्यतोऽकल्पयन् ॥ १४ ॥

इत्युदाहरणम् ॥ ६ ॥

तथ्यातथ्यविभेदेन निरुक्तं* द्विविधं स्मृतम् ।
सिद्धिप्रसाधितं पूर्वमपरं चाप्रसाधितम् ॥ १५ ॥

तथ्यं यथा—

चन्द्रः काश्मल्यभागात् कथमिति गदिते कश्चिदस्याशयज्ञो-
ऽवादीदस्योदयोऽयं त्रिभुवनधवलीकारकामस्य जाने ।
तच्छ्रीकुम्भस्य^७ राज्ञः कृतामति^८ विधुभिः कीर्तिपूरैः कृतं मे
तथ्यारम्भेण^९ हृत्स्थो बहिरिति समभू[३३B]त्कालिमातथ्यमस्य* ॥ १६ ॥

अतथ्यं* यथा—

सत्यं नासत्यमेतन् मुनिवचनमहाभ्यास*योगोऽवहेद्यत्^{१०}
कौशल्यं कर्मणां नो यदि कथमभजत् सोऽपि राजा द्विजानाम् ।
दृष्ट्वा^{११} श्रीकुम्भकर्णक्षितिपतियशसां राशिमुद्रिक्तक्षोभं
हित्वा स्वल्पौचित्यी^{१२} तां निशिचरणचणत्वोचितं^{१३} कालिमानम्* ॥ १७ ॥

इति निरुक्तम् ॥ ७ ॥]

प्रतिस्थित पाठ— १४. * नन कूवरं । १५. *नि निरुक्तं । १६. *०सस्य । १७. *अथ
तथ्यं । *०सहोभ्यासयोगो । *कालिमानाम् ।

1. P. श्रवणादेक । 2. P. अनुक्तान्यपि । 3. P. लेखित्वा । 4-4. P. पृथुकुचप्रा-
रम्भया रम्भया । 5. P. वैदर्भी(भी) । 6. P. श्रीकालसेनक्षमा— । 7. P. तच्छ्री-
कृष्णस्य । 8. P. कृतमति । 9. B. तथ्यापूरेण । 10. P. वहेद्यत् । 11. P.
श्रीकालसेनक्षितिपति० । 12. P. स्वस्यौचित्यी । B. स्वस्यौचित्यी । 13. K. निशिचर-
चरण० ।

बहूनां गुणिनां यत्र नानार्थजनितैर्गुणैः ।

एकोऽपदिश्यते तत्तु कीर्तितं गुणकीर्तनम् ॥ १८ ॥

यथा—

ये हृत्प्रतियोधशीर्यशमनप्रख्यातवीरव्रताः

प्रद्युम्नप्रतिरूपका वितरणप्रावीण्य^१कल्पद्रुमाः ।

^२ते सारङ्गपुरे हृठेन^२ यवना नीताः^३ क्षयं भूभुजा

धृष्टो यातु^४ महम्मदो धुरमिमां^४ कालंदरी^५ मन्दघीः ॥ १९ ॥

इति गुणकीर्तनम् [॥ ८ ॥]

उत्तमानां गुणैः स्पृष्टा हीनानामुपमाकृते ।

गुणानुवादः स प्रोक्तः प्रबन्धे कुम्भभूभुजा^६ ॥ २० ॥

[यथा—]

ऋते हिमाद्रि सरितः सुराणां

न संभवः स्यादिति युक्तमेतत् ।

इत्यूहि रे^७ शुभ्रितसर्वलोकं

विलोक्य कीर्ति नृ[३४A]पतेरमुष्य ॥ २१ ॥

इति गुणानुवादः ॥ ९ ॥

सामान्यस्य जनस्यात्र बहूनां गुणकीर्तनैः ।

उत्तमार्थविशेषो यः स प्रोक्तोऽतिशयो बुधैः ॥ २२ ॥

यथा—

पूर्णेन्दुमेतन्मुखमब्जयोनि—

निर्मायि^८ पश्चात् समवाप दीस्थ्यम् ।

तद्दर्शनात् संक्रुचदासनाब्ज—

मिलद्दलोत्पेषणखिल्लगात्रः ॥ २३ ॥

इत्यतिशयः [॥ १० ॥]

बहूनां भाषमाणानां अनेकार्थविनिर्णयात् ।

सिद्धी^९ समानवचने हेतुरत्रोपवर्णितः ॥ २४ ॥

1. A. प्राविण्य । 2-2. P. तेषी दल्लिपुरे० । A. नेपाऽल्लिपुहटेन । B. नेपाद्दु-
लिपुहटेन । 3. P. यवनानीताः । 4-4. A. B. महम्मदोद्दुरमिमां । 5. B. कालंदरी ।
6. P. कुष्णभूभुजा । 7. इत्यूह्यते । 8. P. योनि (योनि) निर्मायि । 9. P. सिद्धी (द्वे) ।

यथा—

धिङ्मां¹ शकाधममहं प्रथमोऽभवं यद्-
 वैधव्यहेतुरतुलं यवनीकुलानाम् ।
 क्षत्रोद्भवे शककुले निधने² निदानं
 येनाभियुक्त³ इति मालवनाथ⁴ ऊचे ॥ २५ ॥

इति हेतुः [॥ ११ ॥]

परोक्षो*ऽपि हि वाच्योऽर्थो यस्माल्लक्षणसाम्यतः ।
 उत्पद्यते⁵ऽनुकरणात्⁶ सारूप्यं तदिहोदितम्⁶ ॥ २६ ॥

यथा—

सम्मोचितो* नागपु[रं]⁷ किलैकः⁸
 स तादृशः शार्ङ्गपुरे*⁹ऽपराधः ।
 एतद्विचिन्त्यास्य लभे न¹⁰ शर्म-
 त्यादिष्टवान् गुर्जरपः* स्वभृत्यान् ॥ २७ ॥

इति सारूप्यम् [॥ १२ ॥]

बहूनां तु प्रधानानां तुल्यार्थवचनैरिह ।
 एकार्थसाध[३४B]नं वाक्यं सिद्धिर्बुद्धिमतोच्यते ॥ २८ ॥

[यथा—]

यद्वप्येन¹¹ पुराजितं भगवतः शम्भोः समाराधने
 यत् खुम्माणमुखैश्चित्तं¹² नृपतिभिर्धर्मैकनिष्ठैश्चित्तम्¹³ ।
 शर्वाणी¹⁴ चरणानुचिन्तनबलात् स्फीतीकृतं यत् पुन-
 स्तत् पुण्यं नृपकुम्भकर्णवपुषा¹⁵ स्फारं समुज्जृम्भते ॥ २९ ॥

इति सिद्धिः [॥ १३ ॥]

प्रशंसा क्रियते यत्र नानार्थं प्रथनात्मिका ।
 पदैर्बहुगुणैरेकवाचकैः स पदोच्चयः ॥ ३० ॥

प्रतिस्थित पाठ— २६. *परोक्षापि । २७. *शार्ङ्गपुरे । *गुर्जरपः ।

१. B. धिक् मां । A. धिक् मां । २. P. निधनो(?) । ३. B. येनाभियुक्त ।
 ४. P. गुर्जरनाथ । ५. B. उत्पद्यते । ६-६. P. तत्सारूप्यमिहोदितम् । ७. P. मातृपुरं ।
 ८. P. कुलकः । K. किलकः । ९. P. स्थानपुरे । १०. P. लभेत । ११. P. श्रीतामेन ।
 १२. P. यच्छीराममुखैश्चित्तं । १३. P. धर्मैकनिष्ठैः सदा । B. धर्मैकः । १४. P.
 कामाक्षी० । A. B. कामाक्षां । १५. P. कालसेनवपुषा ।

यथा—

¹आसत्यलोकमुर्वीमहिनिलयं व्याप्य संस्थिता नित्यम् ।
आभाति विश्वमूर्तेर्वनमालेवास्य सत्कीर्तिः² ॥ ३१ ॥

इति पदोच्चयः [॥ १४ ॥]

तीव्रार्थभाषणं³ यत्स्यात्⁴ परसादृश्ययुक्तिभिः⁵ ।
वस्तुस्वरूपोपन्यासे स आक्रन्दः स्मृतो बुधैः ॥ ३२ ॥

यथा—

इत्यूह्यते संयति योऽरिवर्गै-

रजातघातेषु⁶ शकेष्वकस्मात् ।

नवावतारं व्यसनस्य कुर्वन्

कोऽप्येष⁷ कुम्भच्छलकैटभारिः⁸ ॥ ३३ ॥

इत्याक्रन्दः ॥ १५ ॥

अतस्मिन्नपि⁹ यत्रार्थे तुल्यसार्थस्य¹⁰ निर्णयः ।

स मिथ्याध्यवसायोऽस्ति^{*11} प्रबन्धादिषु लक्षणम् ॥ ३४ ॥

यथा—

एत[३५A]न्मे शिशुभाषितं न च स्तं नो कुञ्जभूमिर्गृहं

नो भृङ्गावलिगुञ्जितं मयि रषा ना*[यस्य मे] हुङ्*कृतम् ।

नो वल्ल्यश्चलपाणयः* मखिगणा इत्थं हते मालवे¹²

¹³यद् भीतेर्वचनानि[—]* मनुस्लेच्छाङ्गनाः सर्वशः¹³ ॥ ३५ ॥

इति मिथ्याध्यवसायः ॥ १६ ॥

यत्पूर्वं क्रोधजननमन्ते¹⁴ हर्षप्रवर्धनम् ।

प्रियोक्तिर्गदिता सा जैराशीर्वादिसमन्विता¹⁴ [॥ ३६ ॥]

प्रतिस्थित पाठ— ३१. आः सत्य० । ३४. *मिथ्याध्यवसायस्ते । ३५. *तीन वर्णों का स्थान रिक्त, बाद में 'हु' अक्षर है । *०पाणया । *स्थान रिक्त है । ३६. *यह पद्य प्रति में नहीं है ।

1. P. आसप्त० । 2. P. K. कीर्तिततिः । A. कीर्तिः । B. कीर्तित । 3. B. तीव्रार्थभाषणं । 4. P. यस्मात् । 5. A. परसादृश्यं । 6. P. ०रजात० । 7. P. सोऽप्येष । 8. P. कालच्छलकैटभारि । 9. B. एतस्मिन्नपि । 10. P. तुल्यस्यार्थस्य । A. B. तुल्यस्यार्थेऽस्य । 11. P. मिथ्याध्यवसायस्तु । 12. P. गुर्जरे । 13-13. P. यद्गीतेर्वनमाधिता भ्रममगुस्लेच्छा गताः सर्वशः । B. ०भ्रममगुस्लेच्छा । A. भ्रममगु-स्लेच्छा । 14. A. B. जननं मते ।

यथा—

^१जित्वा नागपुरं वलादथ हृता शाकम्भरी हेलया
जित्वा वाजयदुर्गमेरुसहितं नागं सरन्नाङ्गदम् ।^२
स्वस्थानं^३ पुनराप यस्तदधिपं^३ वृद्धत्वशेषीकृतं^४
रामादप्यधिकं तवेति चरितं श्रीकुम्भकर्णं^५ प्रभो ! ॥ ३७ ॥

इति प्रियोक्तिः ॥ १७ ॥

वाक्यमाशंसनोपेतं मनोरथसमुद्भवम् ।
प्रार्थनीयपरान्या वा साशीर्विशैरिहोच्यते^६ ॥ ३८ ॥

यथा—

यमभ्यमित्रीयितुमुद्यतासि—
माशीभिरार्या इति वर्द्धयन्ति ।
यन्मङ्गलं वृत्रवधोद्यतस्य
वृत्रद्विषस्तद् भवत्तेऽद्य भूयात् ॥ ३९ ॥

इत्याशीः ॥ १८ ॥

दर्शनादेकदेशस्याभिधानं^७ यस्य कस्यचित् ।
कार्यान्तरस्य सा प्राप्तिर्गदिता कुम्भभूभुजा^८ ॥ ४० ॥

यथा—

गूर्जरेशनृपव्याज^९-राज्यलक्ष्मी^{१०}हृताहृतेः ।
अस्मिन् राजकराज्यश्रीरेष्यतीत्यनुगीयते^{११} ॥ ४१ ॥

इति प्राप्तिः ॥ १९ ॥

कार्ये[वा]प्यथवाऽकार्ये सहस्रैचोपपादिते ।
चेतसो यस्तु संतापः स पश्चात्ताप उच्यते ॥ ४२ ॥

१-१. P. जित्वानेकपुरा(रो)घृता भुजवलात् कामेश्वरीलीलया ।
नोत्वा स्वं नगरं रुवा प्रतिभटा^१ ये(S)खर्वगर्वोद्धताः ॥

२. P. स्वं स्थानं । ३. P. पुनरापयस्तदधिपा । ४. P. वृद्धत्वशेषीकृता । ५. P. श्रीकालसेन । ६. P. साशीः शिष्टैरिहोदिता । ७. P. देशस्थानुमानं । ८. P. ताम-
राजिना । ९. P. गुर्जरेशगजव्याज० । १०. P. राजलक्ष्मी । ११. P. ...त्यनुगीयते ।

१. B. प्रतिभटाः ।

यथा—

एतत्सैन्यरथेभवाजिविदलद्भूकम्पतक्यागमा
मुक्त्वाऽकस्मिन्कजातसंभ्रमवशान्मार्गे कुरङ्गक्षणाः ।
गत्वाद्गीनिति चिन्तयन्त्यरिगणा दुश्चेष्टितं चेष्टितं
हा कष्टं किमिदं मिलेयुरपि ताः क्वास्ताः¹ क्व वा ताः पुनः ॥ ४३ ॥

इति पश्चात्तापः ॥ २० ॥

अज्ञाततत्त्वो² वाक्यार्थसमाप्ति³ यत्र नीयते ।
नानाविचारसम्पन्नः संशयः स उदाहृतः ॥ ४४ ॥

यथा—

यमधिकृत्य परः परतोऽपि⁴ सन्
जलनिर्धेर्जनतावदनोदरात्⁴
अयमितः स किलेति रवश्चुते—
वदसि⁵ किं स⁶ इहागत इत्यहो ॥ ४५ ॥

इति संशयः ॥ २१ ॥

स्नेहाद्वाक्षिण्यतो वापि यत्परस्यानुवर्त्तनम् ।
विनयादर्थसंयुक्ता⁷ साऽनुवृत्तिरिहोदिता ॥ ४६ ॥

यथा—⁸

कुर्वते सुहृदो यस्य स्वं प्राप्तुं⁹ रक्षितुं तथा ।
¹⁰जय त्राहीति¹⁰ चादूनि विनीतवदुपस्थिताः* ॥ ४७ ॥

इत्यर्थानुवृत्तिः ॥ २२ ॥

केनचिद्धेतुना यत्र दोषाणां* गुणयोजनम् ।
गुणेषु दोषयु[३६A]क्तिर्वा तत् कार्यं कार्यवेदिनाम्¹² ॥ ४८ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४७. *०दुपस्थितः । ४८. *दोषानां ।

1. P. ने 'कास्ताः' अथवा 'कान्ताः' पाठ अधिक उपयुक्त बताया है । 2. P. K. अज्ञाततत्त्वो । A. B. अज्ञातत्वो । 3. P. वाक्यार्थः समाप्ति । 4-4. P. सन्न जलनिर्जनता वदनोदरात् । 5. P. वदति । 6. B. कं स । 7. P. ०संयुक्तं । 8. P. में नहीं है । 9. P. स्वप्राप्तं । 10-10. B. यत्राहीति; 'य' के बाद एक अक्षर का स्थान रिक्त । K. अत्रायाहीति । 11. P. वेदनम् ।

यथा—

युष्मच्छासनमद्य¹ यावदपि मे मूर्ध्ना धृतं काङ्क्षया
लप्स्यामो^{2*} भुवमित्यथो ब्रज सखे यास्याम्यहं स्वेच्छया ।
अद्याहं³ सुभगा न चास्मि गृहिणी नो जीवितेशो भवान्
यस्येत्यं रिपुयोषितामनुवनं वाक्योत्करः श्रूयते ॥ ४६ ॥

इति कार्यम् ॥ २३ ॥

निर्भासन⁴ मनेकार्थसाधकं⁵ युक्तिमद्वचः ।

[यथा—]

सर्वदं त्वां विजानन्ति सर्वदा सुहृदोऽरयः ॥ ५० ॥

इति निर्भासनम्⁶ ॥ २४ ॥

अपृष्टैरथवा* पृष्टैराख्यानं निर्णयः स्मृतः ।

यथा—

मनोरथानामुपरि वर्त्ततेऽयं महीपतिः ।

परे⁷ रजांसि वृत्तानि यस्येत्याख्यान्ति सूरयः ॥ ५१ ॥

इत्याख्यानम्⁸ ॥ २५ ॥

क्रोधमुत्पाद्य यद्वाक्यमन्ते हर्षं प्रयच्छति ।

पुनर्यत् प्रियतामेति सा याञ्चा परिकीर्त्तिता ॥ ५२ ॥

यथा—

क्रोधौद्धत्येन⁹ हत्वा निकृत्तिकरमिलाधीश्वराणां समूहं
दिष्ट्या तस्मिन्नुपेते¹⁰ शममुपरमतां¹¹ तत् स्वभावो¹² रिपूणाम् ।

शेषाः सर्वे नमध्वं हतरिपुनिकरं कुम्भकर्णं¹³ महीन्द्रं

तत्पादप्राज्यसेवोपनतसुखजुषां¹⁴ स्वस्ति राजां [३६B]कुलेभ्यः ॥ ५३ ॥

इति याञ्चा¹⁵ ॥ २६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४६. *युष्मच्छासन । *लप्स्यामो । ५१. *अपृष्टैरथवा ।

1. A. युष्मच्छासन । B. युष्मच्छासन । 2. P. लक्ष्यामो । 3. P. आ(अ)-
द्याहं । 4. K. समर्थित 'निर्भर्त्सनं' । 5. A. B. साकथं । 6. A. B. निर्भर्त्सनं ।
7. P. प(पा)रे । 8. K. इति निर्णयः । 9. B. क्रोधौद्धत्येन । 10. A. तस्मिन्नुपेते ।
11. P. शममुपरता (तां) । 12. P. स्वभावो(चे) । 13. P. कालसेनं । 14. A. B.
सुखं जुषां । 15. A. B. यांचा ।

अन्योन्यस्यानुकूल्येन महद्भिः समवायतः ।

साध्यते योऽत्र सम्बन्धः सा युक्तिः परिकीर्तिता* ॥ ४४ ॥

यथा—

अन्योन्यस्यानुकूल्येन^१ यस्येच्छन्त्यनुकूलनम्^२ ।

कुम्भस्वामिमुखालेखाः^३ केषामितरथा कथा ॥ ५५ ॥

इति युक्तिः ॥ २७ ॥

अनुनीतिर्वचः^४ क्रोधमपराधं प्रमार्जयेत् ।

यथा—

कुपितं परितोषयन्ति यं^५ पुर एवेति समेत्य शत्रवः ।

कुरु नाथ दयां तृणाङ्कुरे किमु तेऽयं परशोरुपक्रमः ॥ ५६ ॥

इत्यनुनयः ॥ २८ ॥

अन्यदृष्टान्ततोऽन्यस्य प्रतिज्ञार्थस्य याऽनुमा ॥ ५७ ॥

^६स दृष्टान्तः ॥ ^६ यथा—

निदानं नो देवं न भवति पुनर्हेतुरपरो

निसर्गो यत्^७ साक्षान्निवसति* न^८ विद्वत्सु कमला ।

प्रमाणीकत्तुं तत् प्रभवतु विघाता पुनरिदं

घनं दायं[दायं]विघटयति कुम्भः^९ क्षितिपतिः ॥ ५८ ॥

इति दृष्टान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधः सुविज्ञेयः^९ कर्त्तव्यार्थनिवारणम् ।

यथा—

एतत्प्रतापयशंसी सूर्यचन्द्रमसाविह* ।

अलमागूदयं प्राप्येत्याहतुः[स]स्मयस्मितम् ॥ ५९ ॥

इति[३७A] प्रतिषेधः ॥ ३० ॥

प्ररिस्थित पाठ— ५४. *परिकीर्तिताः ।

५८. *साक्षान्निवसति ।

५९. *सूर्याच्चन्द्र-

मसाविह ।

1. P. अन्योन्यस्यानुकूले(त्ये)न । 2. B. यस्योत्पत्त्यनु कूलनम् । 3. P. वनदेव-
मुखालेखाः । 4. B. अनुरीति० । 5. P. (तं) । 6-6. P. में नहीं है । 7-7. P.
साक्षात् न वसति हि । A. साक्षान्निवसति । 8. P. कृष्णः । 9. P. स विज्ञेयः ।

अक्रोधः क्रोधजननैर्विक्रियैः सा क्षमा मता ॥ ६० ॥

यथा--

समुद्रमपि यस्योच्चैरतिशेते सहिष्णुता ।

नासूयति¹ तथाभूतशेषादीनपि कर्हिचित् ॥ ६१ ॥

इति क्षमा ॥ ३१ ॥

यत्राभिनयतो भावजनितै²र्वचनैरिह ।

पृच्छयतेऽन्यो³ऽथवाऽत्मा तु सा पृच्छेत्यभिधीयते⁴ ॥ ६२ ॥

यथा--

यद्वैरिस्त्रैणमाह व्यसनवशमिदं⁵ वन्यभूमावुपैहि⁶

स्वान्तःस्वास्थ्यं किमेभिः⁷ प्रकृतसुखकरैर्दुर्लभप्रार्थनैस्तेः^{7*} ।

यैश्चित्ते रोपितैः स्यादियमतिविरतिस्त्वीदृशी^{*} सौख्यहर्त्री

तानद्यैव प्रियत्वादभिलषसि कथं त्वं पुनस्तद्वदस्व⁸ ॥ ६३ ॥

इति पृच्छा ॥ ३२ ॥

निजाकारस्य यद्वाक्यं सुश्लिष्टार्थप्रदर्शकम् ।

अन्यापदेशवचनैः⁹ कथ्यते स मनोरथः ॥ ६४ ॥

यथा--

श्रुतविश्रुतयद्गुणाकरा¹⁰ अपि पारेतटिनीपति^{*} स्थिता¹¹

स्मरसारथिभिर्मनोरथैर्नृपकन्या वृणुते यमीश्वरम् ॥ ६५ ॥

इति मनोरथः ॥ ३३ ॥

उपपत्तिस्तु दोषाणां प्राप्तानां शमनं पुनः ।

यथा--

स्वप्नलब्धमपि यं नृपकन्याः

काङ्क्षितं तु सुचिरादनुनेतुम् । [३७B]

मुञ्च मानमनिदानमिदानीं

देहि दर्शनमिदं निगदन्ति ॥ ६६ ॥

इत्युपपत्तिः ॥ ३४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६२. *पृच्छते । ६३. *स्वीदृशी । *०प्रार्थनैस्ते । ६५. *पारेतटिनी-
पतिस्थिताः ।

1. P. ता(वा)सूयति । 2. P. भावं जनितै । 3. B. पृच्छते । 4. A. पृच्छेत्यभि-
धीयते । B. पृष्टे० । 5. P. ०वशमदं । 6. A. वन्यभूमावुपैहि । B. वन्यभूमावुपेहि ।
7-7. P. प्रकृतकरमुल्लेदुर्लभप्रार्थनैस्तेः । 8. P. तद्वदस्व(स्व) । 9. B. अन्यापदेश० ।
10. P. श्रुतिविश्रुत० । 11. P. ०स्थिताः ।

¹कपटं छलयोगेनाभिसन्धानकरं¹ वचः ।

यथा—

यथा नागपुरादाने² चाटूनि यवनेशितुः* ॥ ६७ ॥

इति कपटम् ॥ ३५ ॥

अपराधैर्व्यलीकोत्थैः प्रसिद्धैर्यत्प्रयोजयेत् ।

अर्थान्तरेण सम्बन्धं ज्ञेयं तत् परिदेवनम् ॥ ६८ ॥

यथा—

³बलादेते नेशाः* समरभुवि संत्याजितभुवा

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

अहो किं कुर्वेद्य त्यजति सहसा मां सहचरी

विमुक्तस्नेहोत्थं* विचरति वचो यद्दुरिपुकुले⁴ ॥ ६९ ॥

इति परिदेवनम् [॥ ३६ ॥]

रसानामानुकूल्येन येषु न्यस्तेषु रूपकम् ।

भाति तानि⁵ समासेन⁶ लक्षणान्युदितानि हि ॥ ७० ॥

न्यस्य लक्षणसंघातं यस्मिन् मेने कृतार्थताम्

समुद्रः स्वस्य तेनायं कृतो लक्षणसंग्रहः ॥ ७१ ॥*

²इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णमहीमहेन्द्रेण विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठचरत्नकोशेऽलङ्कारोत्पत्तिसे लक्षणपरीक्षणं द्वितीयम् ॥⁷[३८A]

प्रतिस्थित पाठ — ६७. * यवनेशितुः । ६९. *नस्यादेतेनेशा । *०स्नेहेत्यं । ७१. *यह श्लोक सभी प्रतियों में प्राप्त है । इसके अर्थ से ग्रन्थकर्ता का नाम 'कुम्भ' ही प्रतिध्वनित होता है । सं०

1-1. A. कपटच्छल०... । 2. P. वेद्यचलादाने । 3. P. बलादेते । 4. A. यद्विषु कुले । B. यद्विषु कुले । 5. B. भावितानि । 6. समासेषु । 7-7. P. इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेन-³महीमहेन्द्रेण विरचिते संगीतराजे पाठचरत्नकोशे अलङ्कारोत्पत्तिसे लक्षणपरीक्षणं द्वितीयं ³समाप्तमिति ॥

१. B. में श्री नहीं है । २. B. में 'महीमहेन्द्रेण' नहीं है । ३. B. समाप्तम् ।

शब्दालङ्कार नाम तृतीय परीक्षण

विचार्यमाणस्तत्त्वेनोपमैवाखिलवस्तुनः ।

दीपको रूपकमिदं¹ श्रये तं शशिभूषणम् ॥ १ ॥

अर्थं प्रबन्धस्य शरीरमाहु-

र्योक्ता पदानां घटना ततोऽस्य ।

अलङ्कृतिस्तेन वदे पुरोऽह-

मलङ्कृतीरर्थगतास्ततोऽन्याः² ॥ २ ॥

उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानसमानता ।

गुणाकृतिसमायोगादुपमा नाम सम्मता³ ॥ ३ ॥

धर्मवस्तु*विपर्यासनियमा[नियमा]दिभिः ।

समुच्चयान्योऽन्यातिशयोत्प्रेक्षिताद्भुतसंशयैः ॥ ४ ॥

मोहनिर्णयनिन्दाचिख्यासा⁵-श्लेषप्रशंसनैः ।

विरोधप्रतिषेधासंभाविताभूतहेतुभिः ॥ ५ ॥

⁶चद्रुतत्त्वाख्यातमाला⁶ विक्रिया प्रतिवस्तुभिः ।

प्रतिवस्त्वसाधारणवाक्याद्यैः स्यादनेकधा ॥ ६ ॥

प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासाद्यैश्च हेतुभिः ।

एकस्यैकानेककाभ्यामनेकस्यैककेन च*⁷ ॥ ७ ॥

बहूनां बहुभिः⁸ साम्यात्⁹ सविकल्पास्त्वनेकशः¹⁰ ।

न ते कारस्त्र्येन शक्यन्ते भेदा वक्तुं कथंचन ॥ ८ ॥

न ते मयोदाह्रियन्ते* विस्तरत्रस्त-चेतसा ।

लक्षममात्रं मया तेषामुक्तं¹¹ विस्तरभीरुणा¹² ॥ ९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४. *वसु । ७. *स्यैवकेन च । ९. *मयोदाह्रियन्ते ।

1. P. रूपकमिति । 2. P. ०रर्थगत(ता)स्ततोऽन्याः । B. ०ततोऽन्या । 3. P. सा मता । 4. B. शंसयैः । 5. P. चिक्रिया । A. चि ह्या सा । K. चिख्या । 6-6. P. च(चा)द्रुतत्त्वाख्यातमाला । 7. B. नेककाभ्यामनेक च । 8. A. बहुभित्सा । 9. P. सा स्यात् । 10. P. तद्विकल्पास्त्वनेकशः । 11. A. तेषां मुक्तं । B. तेषां चोक्तं । 12. P. विस्ता(त)रभीरुणा । B. विस्तरः ।

नानाधिकरणार्थानां शब्दानामेकवाक्यतः ।
 संयो[३८B]गात् कथनं प्राहुर्दीपकं तद्विदो जनाः ॥ १० ॥
 किञ्चित् साधर्म्यसंपत्तेस्तुल्यावयवलक्षणम् ।
 स्वैविकल्पैर्विरचितं रूपं रूपकमिष्यते ॥ ११ ॥
 समस्तमसमस्तं च खण्डं चाखण्डमेव च
 चतुर्धा तत्समाख्यातं^१ भेदपाटावनीभृता^१ ॥ १२ ॥
 वर्णावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ।
 विकल्पादादिमध्यानां यमकं भिन्नवाच्यगा ॥ १३ ॥
 पादान्तयमकं^२ चैव काञ्चीयमकमेव च ।
 समुद्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥ १४ ॥
 यमकं चक्रवालं च संदष्टयमकं^३ तथा ।
 पादादियमकं चैवमात्रे डितमथापि वा^४ ॥ १५ ॥
 चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च ।
 एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं लक्षणाश्रयम् ॥ १६ ॥
 वर्णसाम्यमनुप्रासः स्फुरद्गुणगणाञ्चितः ।
 तत्पदात्तत्पदत्वेन रच्यते रचितो बुधैः ॥ १७ ॥
 अलङ्कृतमलङ्कारैरेभिर्लक्षणलक्षितम् ।
 रसानुरूपं कर्तव्यं रूपकं रूपकार्थिभिः ॥ १८ ॥
 आसंसारं पूर्वराजचरितानुगवेषणात् ।
 उपमातीत^५-वृत्तेनोपमाद्या अत्र वर्णिताः ॥ १९ ॥
^६इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीकुम्भ० शब्दालङ्कारपरीक्षणं तृतीयम् ॥^६

1-1. P. जनस्थानावनीभृता । 2. P. प(पा)दान्तयमकं । 3. A. सन्दृष्टयमक ।
 4. P. च । 5. P. उपमातीत । 6-6. P. इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते
 सङ्गीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोत्तासे शब्दालङ्कार-
 परीक्षणं तृतीयं समाप्तम् ।

अलंकृतमलङ्कारं०	८०	१८
अलङ्कनं तथाभ्यासो	२६	२५
अविशेषे तुरीयान्	४७	१५
अश्वमेधकृतौ	१३	२३
अश्वस्यपुरुषोपेत०	३६	६४
अस्थेकलिङ्गाप्तवरप्रसादः	२	६
अस्थामाद्यस्य	५६	४८
अस्येतिहासवदयं	१४	२६
असंतमपि बध्नन्ति	२४	३२
अंहुचादिसंयुते	४७	११
आङ्गिको वाचिकश्चैव	३४	७१
आद्यन्तयोश्च षण्मात्रे	५७	३०
आद्ये ष्वष्टसु देवता	२५	७
आनन्त्यान्न प्रतन्यन्ते	६१	७०
आभोगध्रुवयो०	४०	१२
आर्यावृत्तसमन्वितं	८३	२३
आर्यैवेयं गाथा	५५	१३
आरभ्यैकाक्षरात्	४७	६
आरम्भणीयं किल	१०	१
आरम्भणीयं न हु	१०	२
आरोहणावरोहेण	२८	१०
आसत्पलोकमुर्वी	७२	३१
आसंसारं पूर्वरजः०	८०	१६
आसारितादिभि०	३५	८१
आसां तृतीयपादस्य	५६	३०
आहुरेकमानतालयुक्तं	४१	१७
इत्यङ्गस्य नियोजनं	४२	२८
इत्युह्यते संयति	७२	३३
ईप्सितार्थविशिष्टानां	८२	१३
उक्ता गः श्री	४७	१६
उक्तात्युक्ता तथा	४६	६
उच्चस्फाटिकहर्म्यं०	६७	४
उत्तमानां गुणैः	७०	२०
उत्साहहेला०	५७-५८	३६
उद्ग्राहा विविधा	३४	६६
उद्दण्डः पटहृष्वनि०	६८	१२

उद्देशो लक्षणानीह	१७	१७
उद्यद्वास्वच्छतप्रख्यं	१	१
उदात्ताः समपाः	१३	२०
उपदोहक-दोहक०	६०	६५
उपमाद्या अलंकाराः	२७	६
उपमा दीपकञ्चैव	६५	८
उपमेयस्य यत्र	७६	३
उपनीणयता मयोदितं	११	१०
ऊचुः प्राग्विद	१०	५
ऊनिता अथवा	५५	१८
एकमात्रो ऋजुह्रस्वो	४७	१०
एककं करणं विशिष्य	४१	२४
एतत्सैन्यस्येभवाजि०	७४	४३
एतद्विपर्ययाञ्जयेया	८१	१०
एतन्मे शिशुभाषितं	७२	३५
एलादिगामिगज०	४४	३५
एवमपराद्धसंख्या	५४	६
एवं गणैस्त्रिभिः	५६	४७
एवं मालादिवृत्तानि	५२	५
एवं मित्रावरुण०	२५	८
ऐक्यं जीवपरात्मनोदिशति	१५	२
ऋते हिमाद्रि	७०	२१
श्रोजे कलास्तु	५६	५१
श्रोव्यादि गोणी	४३	३४
श्रोव्यादीनि तु	४०	१३
शंशश्च जन्धरागाणां	४०	१०
शंशान्मध्यमसप्तक०	३६	२
शंशान्मध्यमसप्त वा	३६	३
शंशाविवादी	२६	२१
क्रमोक्तेषां चतुर्णां	३३	५८
क्रियते स्वस्वसिद्धान्तं०	६५	१
क्रियाङ्गानि च कथ्यन्ते	३१	४२
क्रियाङ्गानि च वर्ण्यन्ते	१८	२०
क्रियाविशेषो हस्तस्य	३७	१०१
क्वचिल्लक्षम	६	४८
कपटं छलयोगेना०	७८	६७

पद्यानुक्रमणिका

पद्यांश	पृष्ठाङ्क	पद्याङ्क
अक्रोधः क्रोधजननं०	७७	६०
अङ्गत्वेनाथवा	१३	२१
अङ्गप्रत्यङ्गभणिति०	१८	२६
अङ्गसंज्ञस्तथा	१७	१२
अङ्गहारविनिष्पन्नं	३४	७७
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः	३७	१०४
अङ्गानि शिर आदीनि	३६	६६
अङ्गाश्रयसमुत्पन्ना०	३१	४३
अज्ञातवृत्तं ब्रह्माद्यैः	४६	१
अजाततत्त्वो	७४	४४
अतस्मिन्नपि यत्रार्थे	७२	३४
अतारविश्रम०	२८	१७
अतिवाक्यक्रियोपेतं	३६	६३
अतीतो वाच्यमार्गं	२५	१
अत्यर्थमिष्टं	३२	४७
अत्युक्ताया रतिगणा	४७	१८
अत्र यन्मानमाह्यातं	४०	१४
अथवा वर्णयुगवृद्धं०	५२	७
अथवा सर्वभावेन	८	४५
अथार्णविव्याल	५१	४
अध्यासिताया निजपूर्वपुंभिः	२१	१
अधिष्ठानं स्वभावश्च	२१	७
अन्यदृष्टान्ततो	७६	५७
अन्योन्यं प्रथमदले	५५	१०
अन्योन्यस्यानुकूलेन महद्भिः	७६	५४
अन्योन्यस्यानुकूलेन यस्ये०	७६	५५
अनङ्गलता-मन्मथ०	६०	६७
अनिबद्धं च तामाहुः	३२	५३
अनुक्रमणिका चेति	१७	१५
अनुक्रमणिका वाद्यस्वरूपं	१७	६
अनुक्रमणिकोल्लासे कर्तुः	१७	१४

पद्यांश	पृष्ठाङ्क	पद्याङ्क
अनुनीतिर्वचः	७६	५६
अनुपदिल्लटशब्दं	८१	८
अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यः	५६	४६
अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यश्चतुष्प-		
द्यामथोच्यते	५६	५०
अनुभावास्त्वस्यायाः	१६	३३
अपृष्टेरथवा	७५	५१
अपकुर्वन्नयं	५	२३
अपरार्द्धे पञ्चमके	५४	४
अपराधैर्व्यतीकोत्यैः	७८	६८
अप्रस्तुतत्वात्तल्लक्ष्म	१४	३१
अपशब्दस्वरं	८१	६
अपूर्वा दूतिका काचित्	४	२२
अभिघत्ते रसं	३५	८६
अभिधा लक्षणा चाथ	२२	१२
अभिनवमृगाङ्गुलेखा०	६०	५७
अभियुक्तीपलक्षार्थ०	८२	१८
अमुं गथाया	३	१५
अमुष्योर्वोभर्तुः	२	६
अर्थं प्रबन्धस्य	७६	२
अर्थव्यवितरुदारत्वं	८२	११
अर्थान्तरं तु तज्ज्ञेयं	८१	५
अथपिक्षाक्षरोपेतं	२५	५
अर्द्धयोभिन्नयमकौ	६२	८२
अर्द्धेन्दुः स्वललाटके	४२	२६
अरविन्दक-विभ्रम०	६०	५५
अल्पत्वं च बहुत्वं च	३२	५५
अल्पद्विश्रुतिकामु	३०	३१
अल्पप्रयोगः	२६	२७
अल्पमुद्दिश्यते येन	६६	१०
अलंकारैर्गुणैश्चैव	६७	३

श्रीसरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण सततपराभूत-^१
समागतसूर्यवंशीन्द्रसेन^२-राजराज्यसंस्थापनदृढाङ्गीकारेण गुर्जर-^३राज्यधराधीशमहमदसुल-
तानधीरदबोन्मूलनप्रचण्डपवनेन श्रीविसन्ध्य^४-क्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन अरिराजमत्त-
यात्पञ्चाननेन प्ररूढपत्रयवनदवदहनदाधानलेन प्रत्यथिपृथ्वीपतित्तिभिरततिनिराकरणप्रौढ-
प्रतापमार्तण्डेन वैरिवनितावैधव्यदीक्षादानदक्षोद्दण्ड-कोदण्डमण्डिताखण्डभुजादण्डेन भूमण्डला-
खण्डलेन ^५गजनरतुरङ्गाधीशराजत्रितयतोडरमत्लेन^५ वन्सुधरोद्धरादिवराहेण भवानीपति-
प्रसादाप्तापसा(स)द^६.वरप्रसादेन अनन्यमल्लीकगर्दखण्डनमुशल^७-हस्तबलभद्रपराक्रमेण महा-
राजाधिराजमहाराणा-श्रीमृगाङ्कतामराजनन्दनेन^८ महाराज्ञी-सौभाग्यवती^९ जसमाम्बिकाहृदय-
नन्दनेन विविधविज्ञानविज्ञचमत्कार^{१०}-चातुरीधुरीण-सकलसीमन्तिनीधुरीणाशरोमणिरूप-
लावण्य-लज्जालक्ष्मीनिधानशृंगारसरसीशतराजकन्याप्रवरनिकुम्भराजग्यवंशावतंस-महाराज्ञी
श्रीकर्मवतीलखु-मा^{११} देवोहृदयाधिनायेन श्रीमहाराजाधिराज-^{१२}महीमहेन्द्रश्रीकालसेनेन
विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्रयां संगीत-मीमांसायां^{१३} पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोत्प्लासे
दोषगुणोत्प्लासः (दोषगुणपरीक्षणम्) ॥

पाठ्यरत्नकोषश्च समाप्ति समगात् ।

इति वित्त^{१४}मतोनामभिमत^{१५}-सिद्धिरस्तु ॥

१. A. पराभूत । २. A. वशीन्द्रसेन । ३. B. गुर्ज । ४. K. श्रीत्रिसंघ्याक्षेत्र ।
B. संघ्यक्षेत्र । ५-५. K. में 'तुरंग' से पूर्व 'नर' नहीं है । ६. K. प्रसादाप्तासाद ।
७. K. मुसल । ८. A. राजेन्द्रनन्दनेन । ९. A. श्रीसौभाग्यवती । १०. A. B. चमत्कारी ।
११. A. B. लघुमा । १२. A. महाराजा० । B. इति महाराजा० । १३. A. मिमांसा ।
१४. A. B. वित्त । १५. B. में 'मत' नहीं है ।

जयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभोमस्वर्गतायथार्योकरणरचितचास्तरूपथेन श्रीकामाक्षागिरिनवीन-
निर्मितिपराजितसुमेरुणा श्रीमहिषाचलो^१परिश्रीहरिशरणरचिताचलदुर्गेण रायंगुरु-वायंगुरु-
सेलगुरु^२-रायाञ्चापरमगुरुवागाङ्गला-रायाञ्चामुहवनराय-हिसल्लराय-माचल्ल-पूर्वपश्चिमो-
त्तरदक्षिण-चतुर्दिशां-रायाञ्चाआंबुला-इत्यादि-विशुदावलीविराजमानेन अष्ट्युष्टतमनरेश्वरेण
सवलराज-सम्मूलनाचार्येण^३ दुर्बलराजसंस्थापनाचार्येण पितृवैरिसमुद्भूतरौषपोषणमहीपतिमत्त-
मातङ्गमस्तकाङ्कुशेन अभिनवभागवणेण राजभुजबलभीमेन हिन्दूकराजगजपतिना आसनीसहा-
सनसितातपत्रमाणिव्यमालामण्डितवान्दोलितजयपताका-कनकदण्डचन्द्रा^४-वदातचलचामर-
युगलमकरध्वजादिराजराजालङ्करणावलोकनमत्सरितमानसेतरनृपालमौलिनिरहितवामचरणेन
नलनहुषधुन्धुमारभरतभगोरथमान्धातृमेधातिथिप्रभृतिवीरराजरत्नोदात्तचरितेन^५ सर्वदा
त्र्यम्बका^६-दिगोदाविमुक्तिसमस्तामुदितप्रवितीर्णमुक्तिसुक्ताकलापेन श्रीब्रह्मगिरिसन्निधिकृत-
युगधर्मानुवृत्तिब्रह्मवृन्दाधिष्ठितानेकयज्ञाद्यखिलसुकृतकृतसत्सलोकेन^७ परमभागवतेन अभिनव-
भरताचार्येण संगीत-मीमांसा^८निर्माणापरप्रभाकरेण प्रबन्धराजश्रीगीतगोविन्दनिर्माणपरितोषित-
राधामाधवेन कामाक्षास्तुतिकरणाराधितकामेश्वरीचरणकमलेन श्रीगीतगोविन्दटीकारचना-
वर्णितसाङ्गशृङ्गाररसेन सकलराजवाग्गेयकारतोडरमल्लेन सकलकविराजचक्रचूडामणिना
धीणावादनप्रवीणेन सुशारीरशालिना पद्मनगरजनस्यानगोदावरी^९-विराजमानम्लेच्छोच्छेदित-
चिरकालधर्मसंस्थापनेन संस्कृतभाषा-महाराष्ट्रभाषा-तेलङ्ग^{१०}कण्टिक-भाषाचतुष्टयरचित-
नाटकराजचतुष्टयेन याचकजनकल्पनाकल्पद्रुमेण वसन्तसमयसमागतसभस्तसामन्तसीमन्तिनी-
सीमन्त^{११}-सिन्दूरपूरदूरोद्गलनप्रकटितप्रौढप्रतापेन निसर्गदुर्गहृदुर्गवर्गदुर्गमप्राकारपरिखा-
परिपातपरिखिद्यमानपरिशुद्धितपरिजनपरिवीतप्रत्ययिनितम्बिनी^{१२}लुण्ठाकार्गलादीर्घभुजायुग-
लेन धीरोदात्तधीरशान्तवीरोद्भूत-धीरललित चतुर्विधनायकगुणग्रामविचारचातुरीचतुराननेन
अष्टविधनायिका^{१३} - हावभाव - विवेको^{१४} - दामोद्दीपितस्मरविलोकनानुभूयमानशृङ्गाररस-
सान्तरनिरन्तरान्तरानन्देन^{१५} नाटकनाटिकाख्याना^{१६}-रूपायिका-प्रहेलिका-कलाकलापकौश-
ल्येन^{१७} भारतीयरसदृष्टिभावदृष्टिभावितभावनाभिनवभरताचार्येण नन्दिकेश्वरमतनुवर्त्तना-
राधित-त्रिनयनेन परमपराक्रमार्जुनेन अथ बृहस्पतेन सतताराधितधर्मेण अथ वृकोदरेण

१. A. श्रीमहिषाचल । २. K. मेलगुरु । ३. A. सम्मूलनाचार्य । ४. K. चण्डाव-
दात । ५. A. में 'सर्वदा' से पूर्व 'वेदमार्गस्थापनचतुराननेन' विशेषण और है । ६. K.
अम्बका । ७. K. सल्लोकेन । ८. A. मिमांसा । ९. A. B. गोदावरी । १०. A. तेलंग ।
११. A. सिमंत । १२. K. लुण्ठाकार्गला । १३. A. नायका । १४. A. ०कोद्दोमो ।
विवेक के स्थान पर विव्वोक पाठ अधिक संगत लगता है । (सं०) १५. K. नन्दनेन ।
१६. A. B. रूपायिका । १७. A. कौशलेयेन । B. में 'न' नहीं है ।

कल्याणकुशलेन श्रीकालसेनेन द्वावशसहस्रजनस्थानप्रभृतिवसुंधरासमुद्धरणकधीरेण श्रीजगदी-
श्वरी^१-वनदेवनिजगणेन श्रीकामेश्वरीचरणकिङ्करेण श्रीब्रह्माद्रिविभुना प्रथमप्रख्यात^२-
तामराज-आमोदराज-रामराज-पङ्कुराज-तामराजेन्द्रप्रभृति - सकलमहीपालमौलिमाणिक्यरचित-
सिंहासनादिसमस्तप्रशस्तराजचिह्नाधिष्ठातृ^३-नरेश्वरेण अगस्तिपुरनिरस्तसमस्तवैरिवर्गेण
कामाक्षाप्रसादासादितकुन्तीपुरेण शुद्धोद्धतोद्धतपतिनिपातपदुतरवारिधारेण उद्धतपुरनारीनयन-
नीरनिरन्तरसाधारणी^४-समाप्यायितशौर्यतस्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन
मणिपुरमहंन^५-दशितशौर्येण कल्याणपुरजयाजितजामदग्न्येन^६ स्थानबलधितानेकदरीपरि-
सरपरित्रासितमनीरवीरेण श्रीपुरग्रहणसंबधितयशोभरेण घाटिकाचलग्रहणजनितकीर्तिपुर-
पराजिताचलनायकेन राजपुरीविध्वंसनचारुचापरचितेन सुवर्णगिरिखण्डनावनिवज्रहस्तेन
नवसारी^७धनदेवीयुवतीजनवदनयामिनीनार्यसिंहिकासुतायमानकरालवालने पाटलीरण
घरणिघोरधनुर्धोकारमुखरितत्रिभुवनेन तारापुरप्रज्वालनसमुद्भूतधूममलिनीकृतसकल-
वैरिवदनेन कुङ्कुमपुरजयदशितसिंहविक्रमेण संज्ञापुरोपाजितरत्नेन वेदिकागिरि-
निर्वलनदाख्येण कुरङ्गगिरिकोटविघट्टनलम्पटोरुनाशीरेण पुण्यस्तम्भो^८-द्वूलनोद्भूताद्भुतधर्म्येण
संगमनीरदुर्गाद्धरणोद्धतसकलमण्डलाधीश्वरेण शुक्लपुरसमूलोन्मूलनप्राप्तजयश्रिया गिरिपुर-
दुङ्गरग्रहणसार्थकृतोग्राग्रहेण दमनपुरविध्वंसनबन्दीकृतयवनीनिचयेन आमदंकगिरिशिखरो-
परिभावितशकनिकरेण महिषमेरुजयाजेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाक-
म्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण निजभुजशौर्य^९-वशोकृत-वग्गुलराजप्रमुखमहा-
निधानेन वेदुर^{१०}भूपालराजकृतसंस्थापनेन^{११}नराणरणकर्म-कर्मठेन^{१२} तुजारखान^{१३}
मानमहंनगृहीतराज्यलक्ष्मीसकलभाण्डागारनिचयेन अलङ्गगिरिगहन गह्वरकुहरविहारिवैरिवीर-
सिन्धुरमर्दननिर्वयकण्ठीरवेण अष्टादशगिरिशिखर-परिवारिताञ्जनाद्रिविजयविख्यातवीर्य-
गर्वेण^{१४} सप्तविंशतिसहस्रमहाराष्ट्रधराविधूननप्रबलप्रभञ्जनेन सप्ततिसहस्रगुर्जराम्भोधि-
माथ^{१५}-मन्थमहीधरेण महदम्बमातृकापुरोद्धूलनघषिता(त)महोरगपुरेण पलायमान-
अजीमखान^{१६}-सकलगृहीतजयश्रिया जाङ्गलस्थलजलधितरतुङ्गततरङ्गनिकरसंरम्भकुम्भसंभवेन
वस्तिसोपारकलहकलितकुन्तजनितकुन्दावदातकीर्तिधवलितदिगन्तरेण शशकगिरिलुब्धनपदुतरेण
श्रीवनदेवस्वामि-प्रासाद^{१७}-रचनापरपरमेश्वरेण श्रीत्र्यम्बकेश्वरसन्निधिनिर्मितकीर्तिस्तम्भोन्नत-

१. A. जगदीश्वर । २. A. प्रख्यातं । ३. A. अधिष्ठात्रि । ४. A. सारणी ।
५. K. मदन (प्रेत की भूल हो सकती है) । ६. A. जामदग्नेन । ७. K. सबलारी ।
८. A. स्तम्भो । ९. K. भुजवीर्य । १०. K. बोदुर । ११. K. नराणरण । १२. B.
कर्म । १३. K. बुजारखान । १४. K. वर्गेण । १५. K. नाथ । १६. K. वान ।
१७. K. प्रसाद ।

सुश्लिष्टसन्धिभिः शब्दैः^१ सुकुमारार्थयोजितैः ।

सुखप्रयोज्यै[४०A]व्यक्तार्थैर्युक्ता स्यात् सुकुमारता^२ ॥ २२ ॥

आर्यावृत्तसमन्वितं^३ सुललितं लघ्वक्षरोल्लासितं

रूपं रूपकदीपकरूपमया चालङ्कृतं संस्कृतम् ।

शृङ्गारे पुनरद्भुते रसवरे वीरेऽथ रीद्रे भवेद्

वर्णगी^४ रवगुम्फितैर्जगतिका मुख्यैश्च वृत्तैर्युतम् ॥ २३ ॥

रसेषु शेषेषु यथारसं नु^४

छन्दः प्रयोज्यं विदुषा विलोच्य ।

तस्यानुरूपा घटना पदाना-

मलङ्किया चाक्षरसंहतिश्च ॥ २४ ॥

सुललितललनालपनालापनलधिमानुरूपपदरचनाः ।

नृत्यानुगतिरुचिराः पदबन्धाः सुकविभिः कार्याः ॥ २५ ॥

रचितविविधमार्गं सधिसंधानयुक्तं

सहृदयसुखगम्यं श्लेषगुप्तार्थहीनम् ।

मृदुसुललितवर्णं चित्रनृत्यानुरूपं

भवति जगति पाठ्यं प्रेक्षकप्रीतिकारि ॥ २६ ॥

यद्गुणा गुणिनामेव दोषनिर्मुक्तिहेतवः ।

तेन ^५श्रीकुम्भकर्णेन कृतं गुणपरीक्षणम्^५ ॥ २७ ॥

येन क्षमावलये समुद्धतमहीनाथा नयं स्वं यश्-

स्तद्वोपाः^६ सलयं सुनृत्यनिगमं^७ साङ्गं]* पुनस्तत्सुताः ।

स्वाचारं जनतावदान्यचरितान्यथिन्नजाः पातिताः^८

पाठ्ये तेन नृपेण* चारुभणितौ सद्रत्नकोशः कृतः ॥ २८ ॥

^१इति[४०B]श्रीराजाधिराजेन अरिराजमत्तगजसिंहेन मेदपाटसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन अभिनवभरतेन अश्वपतिनरपतिगजपतिराजत्रयतोडरमल्लेन राजगुरुचापगुरु-सेलगुरु-इत्यादि विरुदावलीविराजमानेन महीमहेन्द्रश्रीकुम्भकर्णेन विरचिते सङ्गीतराजे पोडशसाहस्रयां संगीत-मीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोल्लासे दोष-गुणोल्लासः पाठ्यरत्नकोशश्च समाप्ति समगादिति वित्ततमतीनामभिमतसिद्धिः ॥^९

प्रति स्थित पाठ— २८. *सुनृत्यति... । *नृपेण नृपेण ।

1. P. शब्दैः(ः) । 2. P. सुकुमारतः(ता) । 3. P. आर्यावृत्तः(त्त)० । 4. P. तु ।
5-5. P. श्रीकालसेनेन गुणोल्लासः प्रकीर्तितः । 6. P. ०स्तद्वोपाः । 7. P. सनृत्यनिगमं ।
8. P. पाठिताः । 9-9. P. इति निश्शङ्कनिर्भयमल्लेन सकलभूवलयेकवीरेण श्रीकला-

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं कान्तिश्च सुकुमारता ।
 दशैते स्युर्गुणास्तेषां विशेषाल्लक्ष्म^१ चक्ष्महे ॥ ११ ॥
 यत्रा[३६B]र्थस्य^२ प्रतीतिः स्यादनुक्तापि प्रयोगतः ।
 शब्दानां सः प्रसादाख्यो गुणो* श्रेयो बुधैरिह ॥ १२ ॥
 ईप्सितार्थविशिष्टानां सम्बन्धाद्यत्परस्परम् ।
 श्लिष्टत्वं^३ हि पदानां स श्लेष इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥
 स्वभावेन स्फुटार्थं स्याद्गहनं तु विचारतः ।
 स्वतः सुप्रतिबद्धं च श्लिष्टमिष्टं सतां हि तत् ॥ १४ ॥
 नातिचूर्णपदं यत्र न च व्यर्थाभिधायि च ।
 न दुर्बोधाभिधानं सा समत्वात् समता मता ॥ १५ ॥
 श्रुतमुक्तं तु यद्वाक्यं बहुशोऽपि विदां हृदि ।
 पुनः पुनर्नवं भाति तन्माधुर्यमिहोच्यते^४ ॥ १६ ॥
 समासविद्धि^५ विविधैर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।
 सानुस्वारविसर्गैस्तदोजः परिकीर्तितम् ॥ १७ ॥
 अभियुक्तोपलक्षार्थ^६-विशेषार्थस्य सम्पदा ।
 सम्पन्नः कश्चिदर्थो यः स समाधिर्गुणो मतः ॥ १८ ॥
 लोकमार्गव्यवस्थातः सुप्रसिद्धाभिधानयुक् ।
 या काचिद्रचना काव्ये साऽर्थव्यक्तिरुदाहृता ॥ १९ ॥
 नानाभावरूपेतं यच्छृङ्गाराद्भूतसम्भृतम् ।
 दिव्यभावपरीतं तदौदार्यं भणितं गुणः ॥ २० ॥
 चन्द्रवन्मनसो या स्यादाह्लादकरतोक्तिषु ।
 'लीलाद्यर्थोपपन्ना सा'^७ कान्तिर्नामगुणो मता ॥ २१ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १२. *संप्रसादाख्यो गुणः ।

1. P. विशेषाल्लक्ष्य (चक्ष्म) हे । 2. P. यथार्थस्य । 3. P. शि (श्लि) ष्टत्वं ।
 4. P. माधुर्यमिहोदितम् । 5. P. समासविद्धि० । 6. P. लभ्यार्थं । 7-7. B. लीला-
 द्यर्थोपपन्नानीसा ।

गुणदोषनाम चतुर्थ परीक्षण

दोषैर्युक्ता गुणैर्मुक्ताऽलङ्कृताऽपि [३६ A] न शोभते ।
ललनेव वचोभङ्गी तानतो वच्मि यत्नतः ॥ १ ॥^२

गुणातीतोऽपि सगुणः सदोषो दोषवर्जितः ।
मुदे स्तान्मे शिवो नागभूषि[तोऽप्यगभूषि]तः ॥ २ ॥

गुणार्थार्थान्तरैकार्थ^२भिन्नार्थाभिप्लुतार्थकाः ।
न्यायादपेतविषमविसन्ध्यर्थविहीनकाः ॥ ३ ॥

शब्दच्युतमिमे* दोषा रूपके दश कीर्त्तिताः ।
गूढार्थं तत्र पर्यायशब्देनाभिहितं* मतम् ॥ ४ ॥

अर्थान्तरं तु तज्ज्ञेयं अवर्ण^३ यत्र वर्ण्यते ।
एकार्थमपि विज्ञेयमेकार्थस्याभिधानतः ॥ ५ ॥

भिन्नार्थं भिद्यते यत्रान्योऽर्थोऽन्येन विवक्षितः ।
अभिप्लुतार्थं यत्र^४ स्यात् तत्पदेन समस्यते ॥ ६ ॥

प्रमाणवर्जितं न्यायादपेतं परिकीर्त्तितम् ।
वृत्तभेदेन विषमं रूपकं परिकीर्त्तितम् ॥ ७ ॥

अनुपश्लिष्टशब्दं यत्तद्विसन्धि स्मृतं बुधैः ।
अर्थहीनमसंबद्धं सावशेषार्थमेव च ॥ ८ ॥

अपशब्दस्वरं शब्दच्युतं सद्भि रूदाहृतम् ।
सर्वत्र ग्राम्यतैवेष्टा*^५ यतः सार्थेऽरसावहा* ॥ ९ ॥

एतद्विपर्ययाज्ज्ञेया^६ गुणा गुणिभिराहतैः ।
प्रसादश्लेषसमतामाधुर्योऽसमाधयः ॥ १० ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४. *शब्दं च्युतमिमे । *शब्देनाभिहितं । ६. *ग्राम्यते चेष्टा । *सार्थं
न सा वहा ।

1. P. में मंगलाचरण की दृष्टि से दूसरा पद्य पहला और पहला दूसरा दिया गया है ।
2. P. गूढार्था० । B. गूढार्थार्थान्तरै कार्थ० । 3. A. ज्ञेयं अवर्ण्यं । 4. P. यत्तत् । B. यत्त ।
5. B. ग्राम्यते चेष्टा । 6. P. एतद्विपर्ययान्(ज्) ।

कर्त्तव्या लक्षतत्त्वज्ञं०	४१	१६
करणानि द्विधा	१८	२८
कलहंसो	६१	७१
कलाकालप्रमाणेन	३३	५७
कामं सन्ति परःशताः	६	३३
कामिनोहासापदोहक	६०	५६
कार्ये वाप्यथवा	७३	४२
कारणं नृत्यकरणं	३७	१०३
किञ्चित् साधर्म्यं०	८०	११
किञ्चोपवेद एवायं	१२	१६
किं चात्र श्रवणं	११	६
कुङ्कुमतिलकावली	५६	२४
कुङ्कुमाङ्गसूडपदं	५६	२३
कुर्वन्ते सुहृदो यस्य	७४	४७
कुसुमितकेतकीहस्तं०	६०	६६
कुत्रचिल्लोकधर्माति	३६	८८
कृतिश्च प्रकृतिं०	४७	८
कृतोऽमुना कृते सम्यक्	४	१६
केचिद्दानैकनिष्ठाः	६	३१
केनचिद्धेतुना यत्र	७४	४८
केषांचिज्जातयः	६१	७६
क्रोधमुत्पाद्य	७५	५२
क्रोधोद्धत्येन हत्वा	७५	५३
गमकाश्च तथा स्थाया	१८	२१
गर्जन्मदोत्सिक्तं०	४	२१
गान्धर्वो मार्गदेशीवित्	३१	४५
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं	२७	२
गीतमुद्ग्राह्यते येन	२८	१६
गीतमेव वशीकारं०	१५	४
गीतानुगं त्रिःप्रकारं	३४	६७
गोर्वाणंप्रमुखाः	२४	३०
गुणचन्द्रो युगचन्द्रो	६२	७८
गुणतो नीलकण्ठाद्याः	२२	१५
गुणदोषाश्च गाथादि	१८	२४
गुणप्रधानभावेन	३३	६६
गुणातीतोऽपि सगुणः	८१	२

गुणानुवादोऽतिशयो	६५	४
गुणार्थान्तरैः०	८१	३
गुणेन क्रियया वापि	२२	१४
गूर्जरेशानृपव्याजं०	७३	४१
ग्रंथात् सम्यगधीत्य	६	३५
चद्रुतत्वाख्यातमाला	७६	६
चत्रयं दो यदा	५८	४०
चत्रयं दो तु	५८	४५
चत्वारो द्वि-द्विगणा	६२	८३
चद्वयं दस्तथा	५७	३५
चतुर्गुणद्वितीयस्तु	६२	८१
चतुर्मात्रद्वयं पञ्चमात्रं	५६	२५
चतुर्धर्मवासितं चैव	८०	१६
चतुष्कले तु पृथुला	४०	८
चन्द्रःकाश्मल्यसगात्	६६	१६
चन्द्रवन्मनसो	८२	२१
चन्द्रहासमधुरवचनां०	६०	६१
चपताः षचताश्चेति	५८	४४
चम्पककुसुमं०	५६	५२
चरणस्य व्यवस्थोक्ता	६३	५
चरणो यावदेकोनं०	५२	६
चषो च दोऽथवा	५८	४३
चार्यो युद्धनियुद्धं०	४२	२६
चित्तवृत्त्यर्पको०	३४	७६
चित्रकूटकदेशस्थो	४४	३६
चित्रवातिकयोर्ज्ञेया	४०	६
चेष्टादीनां विभावानां	१६	३२
चैतन्यं यदि संश्रयेत्	५	२८
छन्दःशास्त्रानुसारेणो०	६२	८५
छन्दोनुवृत्तिकारीणि	४६	१
छादनादपयस्यादे०	२७	५
जगणविहीना विषमे	५४	८
जनकाद्योनिमुख्या	२२	१७
जरो लगे प्रमाणिका	४८	२०
जलदस्तोयदं०	२३	२७
जित्वा नागपुरं	७३	३७

जीमूतवाहन०	१३	२६	तुर्ये द्वितीये	६२	८४
जीवातुर्गदिनां	१५	३	तेन त्रिनेत्रो	२३	२५
ज्ञातेः स्वसू०	२३	२१	ते स्मृता षर्त्तना०	३४	७५
तगणश्चेदृशै	५६	२८	त्रिभिर्मनोहरैश्छायाभिः	५६	२७
ततो मोकलो	४	१६	त्रिमात्रश्च यतिश्चात्र	६१	७४
ततः कलाकालकृतो	३३	६२	त्रिविक्रमक्रमासवतचेतसा	१६	३
ततस्तं तं	४	२०	त्रिंशतो षेऽधिका	५५	१७
ततः सुरपतिर्देवराजः	२३	२६	त्रिंशन्मात्रास्तु	५५	१६
ततं च शुषिरं चाथ	१७	११	त्रिष्टुब् जगती	४६	७
ततं वीणादि	३३	६३	दक्षिणा दिग्ययागस्ति	२३	२४
तत्र ग्रामसमुद्भूतः	३०	३४	दत्तचपषामात्राख्या	४६	५
तत्र चूर्णपदस्यादौ	२५	४	दर्शनादेकदेशस्या०	७३	४०
तत्र सप्त कलाः	५८	४२	दलयोरत्रोभययोः	५५	१५
तत्रोदितो मन्दिरमन्दिरायाः	२	७	दशकार्कर्वसुभिः	६१	७३
तथा ज्ञेया रसानां	२७	८	दाक्ष्यं साक्षादिहास्ति	६	३२
तथा लाक्षणिको	२२	११	दिग्दन्तावलदन्ति	४	१७
तथाविधे द्वितीये च	५७	३४	दुस्तरं भारताम्भोधि	८	४३
तथाष्टादिभी रैः	५२	८	दृशः स्वरूपभेदाश्च	१८	१६
तथा हि नादधर्मो	१३	१८	दृष्टान्तप्रतिषेधौ	६५	६
तथा हि समयं प्राहुः	२४	३१	दोषैषु क्ता गुणैर्मुक्ता	८१	१
तथ्यातथ्यविभेदेन	६६	१५	द्रष्टव्यं कृतकृत्यतामुपगते	५	३०
तद्बुद्भवश्चोपरागो	३१	३५	द्रुतलघ्वादि०	३३	६०
तदेव गौण्डर्ली	३७	१०६	द्रुते व्यञ्जनं	३३	५६
तदेव रुचिर्वचिञ्चयात्	२७	४	द्विजातिविषयो	१४	२८
तद्विद्या वर्णमात्राभ्यां	४६	२	द्विपद्यन्ते तथा	५५	२०
तन्नन्दनो निन्दितचन्दनेन्दुः	२	१०	द्विर्घस्यार्याया	५५	१४
तरङ्गलोलसलिल०	२६	११	द्वौ द्वितीये पञ्चमे च	५७	३६
तस्मादेतदुपासनास्य	१२	१५	घर्मवस्तुविपर्यास०	७६	४
तस्मिस्ततः पल्लवितः प्रतार्षः	२	८	घात्वादिवादनं	४०	१५
तस्य सप्तविध	२१	८	घार्यधारकसम्बन्धे	२२	१८
ता एव कूटतानाः	२८	१२	घिङ्मां शकाघममहं	७१	२५
ता एव शुद्धतानाः	२८	११	न ते मयोदाह्रियन्ते	७६	६
ताण्डवं तण्डुना	३५	८२	नन्वत्र नाट्य०	३५	८५
तां मिश्रित्य	३१	३६	न नृत्येदिति	१४	२७
ताल एककले	४०	७	ननु सति गणना	६	४५
तीत्रार्थभाषणं	७२	३२	न प्राययेऽहं	८	४४

नर्तने नाट्यशास्त्रोऽथं	३५	८७
नरेशस्यानुगामित्वं	१३	२४
न शास्त्रतामुष्य	१०	३
न श्रूयते यत्र	३६	६१
नाट्यादित्रितयं	३५	७६
नाति चूर्णपदं यत्र	८२	१५
नादादिहेतुको	२१	५
नानाधिकरणार्थिनां	८०	१०
नानाभावरूपेतं	८२	२०
नामाख्यातोपसर्गाच्च	२१	३
नाद्धे समाससन्धी	४७	१३
नारम्भणीयं यद्वोचदेतन्	११	८
निजाकारस्य यद्वाक्यं	७७	६४
निदानं नो देवं	७६	५८
निर्दूषणस्यापि	३	१३
निर्भासनमनेकार्थं०	७५	५०
निर्मथ्यागमसागरं	१	३
निर्वेदादि प्रतिरसं	१६	३४
निःप्रयोजनता	११	११
नृत्यं तत्राङ्गिकं०	३५	७८
नो धर्माय	१०	४
न्यस्य लक्षणसंघातं	७८	७१
पात्रैरुत्तममध्यमैः	४३	३०
प्राप्तश्च पञ्चात्तापनं	६५	५
प्रोक्ताद्धोर्द्धयोर्था	५४	७
पञ्चचाः सर्वपादेषु	५७	३८
पञ्चलघ्वक्षरो०	३३	६१
पञ्चवक्त्रप्रसादा०	४८	२२
पत्युः कान्ताः प्रियातुल्याः	२२	१६
पथ्यावक्त्रं समुद्दिष्टं	४८	२१
पदं वागभिधेयं	३१	४४
पदव्यवहृतिर्वाक्ये	२५	३
पदस्वरसङ्घात०	३२	४८
पदान्तेऽत्र यतिः	४७	१२
परीक्षणानि चत्वारि	१६	३१
परोक्षोऽपि हि वाच्यो	७१	२६

पाठ्यं तु द्विविधं गेयं	२१	२
पाठ्यं वाक्यात्मकं	१६	५
पात्रं रंगं प्रविश्य	४१	२३
पादान्तयमकं चैव	८०	१४
पादैश्चतुर्भिनियतं	२५	६
पुनर्गीतं पुनर्वाद्यं	३२	४६
पुमानिति परमात्मेति	३६	१
पुरा प्रणष्टां	३२	४६
पूर्णत्वे सति	३६	४
पूर्णन्दुमेतन्	७०	२३
पूर्वराजगुणान्	४	१८
पूर्वसिद्धार्थवाक्येन	६७	५
पूर्वाद्धे मुख्यचपला	५४	६
पूर्वाद्धे षष्ठे	५४	३
प्रकृतिप्रत्ययद्वारा	२२	१३
प्रकृतिप्रत्ययासत्तौ	२२	१०
प्रचुराणि प्रमाणानि	१४	३०
प्रकीर्णकाः प्रबन्धाश्च	१८	२२
प्रत्ययाद्ययतुल्यार्थं०	७६	७
प्रतिरसकोशमुक्ता	६६	८
प्रतिपक्षक्षमापाल०	२८	१६
प्रतिषेधः सुविज्ञेयः	७६	५६
पृथ्व्यम्बुवह्नि०	४६	४
प्रथमेऽद्धेऽजः	५४	२
प्रबन्धो रूपकं	३२	५६
प्रबोधकाद्भुतं	३१	६
प्रमदा इव नो भान्ति	६५	२
प्रमाणवर्जितं न्याया०	६८	७
प्रशंसा क्रियते यत्र	७१	३०
प्रयुज्यते स तु	२८	१५
प्रयुज्येते गुरुलघू	५२	१३
प्राकृतं चापि विज्ञेयं	२६	६
प्राग्रूपस्याद्याद्	६३	३
प्राज्यं राज्यतनुः	१६	४
बलादेते नेशाः	७८	६६
बहूनां गुणिनां यत्र	७०	१८

बहूनां तु प्रधानानां	७१	२८	यत्र वस्तुकृता	४०	११
बहूनां बहुभिः साम्यात्	७६	८	यत्राभिनयतो	७७	६२
नां भाषमाणानां	७०	२४	यत्रार्थस्य प्रतीतिः	८२	१२
ब्रह्मानन्दरसातिरेक	१२	१२	यत्रास्पष्टगुणोपेतैः	६८	११
ब्रह्मोक्तश्चेति०	३६	६७	यतो मधुरता इलाघ्या	४७	१४
ब्रूमोऽथ प्रतिपक्ष०	११	७	यथारसं येन	६७	२
भरतमतमतीवदुर्गमं	८	४१	यथेष्टभंगणा	५२	१४
भाषा चित्रप्रबन्धेषु	२६	१३	यथेष्टं रंगणेः	५२	६
भाषाद्या गीतयस्तिस्त्री	३१	३७	यद्गुणा गुणिनामेव	८३	२७
भिन्नार्थं भिद्यते	८१	६	यद्धर्मशास्त्राच्च	११	६
भूभृत्त्वं भूभृतां	३८	११३	यद्वद्वप्येन पुराजितं	७१	२६
भूयः कुर्याद्विधिममुं	६३	४	यद्वाक्यं राजद्वन्देन	२६	१४
भ्रू वक्रणक-मुक्ताफल०	५६	५४	यदेकतन्व्यामुद्दिष्टं	४०	१६
मकरध्वजहास०	६०	६४	यद्वैरिरत्रैणमाह	७७	६३
मत्तकोकिलका चात्र	१८	२३	यद्यशः पदमाघातुं	२४	३३
मत्वर्यां श्रुति सम्बन्धे	२२	१६	यमकं चक्रवालं	८०	१५
मत्सैन्यैर्लुण्ठमाने	५	२४	यमभ्यमित्रीयितु०	७४	३६
मधुकुरीसंलाप०	६०	६२	यमधिकृत्य परः	७४	४५
मन्द्रप्रसन्नो	३०	२८	यो मूर्ध्नि द्विषतां	४४	३७
मनोहरा स्थिती रेखा	३७	१०८	यत्नतोऽतिशयारोपी	३२	५१
मयरसतजभनसंज्ञाः	४६	३	यस्तु निर्यवनें	१६	१
मलयमारुत-मदनावास०	५६	५३	यस्मात् स्थावर०	८	४२
महाभूतादिकानर्थान्	६७	१	यस्मात्तारस्य	२६	२२
महाराष्ट्रादिदेशानां	२६	१२	यस्मिन् यान्त्युडव०	३६	६
मात्राभिरष्टोदश०	६१	७५	यस्यामर्द्धद्वितये	५४	५
मानान्तरमधिगतेर्गायतीति	१३	२२	यः प्रत्यहं	३	१४
मार्गतालास्तथा	१८	२५	यः पुरा सुपर्वण	५	२६
मार्गित्वाद्द्विरञ्चेन	२७	३	यः पूर्वं चतुराननेन	७	३६
मालवाधिपति	५	२५	यः पूर्वं भरताय	६	३४
मुख्यत्वं यदि हस्तकस्य	४२	२७	यः श्रुत्वा भरतं	७	३७
मुख्यपंक्ति-कसुमलता०	६०	५६	यः सुरान् सुखयतीह	५	२७
मृत्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते	३६	६५	यान्यज्ञानमवान्धराजसदने	८	४०
मोहनिर्णयनिन्दा०	७६	५	या सुलभा न सुरेशान्	६८	१०
यत्किञ्चिद्भरतादि	६	४७	युष्मच्छासनमद्य	७५	४६
यत्पूर्वं क्रोधजनन०	७२	३६	ये द्रुप्तप्रतियोध०	७०	१६
यतः पूर्वं पदार्थोऽयं	२५	२	येन क्षमावलये	८३	२८

येन प्रस्तारमाघातुं	६३	१
येन वर्णादिवृत्तानां	६३	८
येनानर्गलदुर्गं	६८	८
येनानुक्रमतः शकान्	१६	३५
ये प्रयोगमवन्तीह	३६	५
यो गीतानुगतौघपरमो	१	२
यो वेदाश्चतुरोऽवगाह्य	१	४
रचितविधिधमार्गं	८३	२६
रतिषष्ठदशमैः	६२	८०
रस्यते यः सहृदयैः	३८	११२
रसलक्षणभावादि०	१७	१३
रसस्वरूपकथनं	१६	३०
रसानामानुकूल्येन	७८	७०
रसाभिर्भावको	३४	७०
रसेषु शेषेषु यथारसं नु	८३	२४
रागाङ्गस्व ग्राम०	३१	४१
रागालापन०	३२	५२
रागोऽभिधीयते गीतं	३२	५४
राजा सः स्याद्विवादी	२६	२३
राजैवात्रोपदेश्यो	१२	१३
रुद्रे वृषात्तदेकस्मात्	२३	२३
रूपादिकं तत्करणं	३३	६५
रेखाया अनतिक्रमात्	४३	३३
लघुभिः पञ्चादि०	६२	७६
लघुद्वौ चस्तथा दो	५६	२१
ललितौ विच्युतः	५६	२२
लक्षणस्थं द्वितीयादि	४१	२२
लक्षणा लक्षणं०	६५	६
लक्षस्तदीयस्तनयो	३	१२
लक्षणामेकीना	५५	१२
लक्ष्येऽभ्यस्वर	४१	२०
ल-षट्क्राद्	५२	१०
लास्यताण्डवभेदेन	३५	८०
लीनं तत् समनस्तरं	४२	२५
लीलाकृते ध्रुवताल्युतं	४१	१८
लेखिन्या नसकूवरं	६६	१४

लोकमार्गव्यवस्थातः	८२	१६
लोके यदप्रसिद्धं	३६	६२
वर्णवृत्तिः पदावृत्ति०	८०	१३
वर्णसाम्यमनुप्रास	८०	१७
वसन्तोत्सवबन्धः	५५	१६
वाद्यवर्णसमूहस्तु	३३	६४
वाक्यमाशंसनोपेतं	७३	३८
वायुस्वातिमहेन्द्र	७	३८
विकटं रूपवेषादी	३५	८४
विचार्यमाणमत्रैव	६	४६
विचार्यमाणस्तत्त्वेनो०	७६	१
विचित्रचरणादीनां	३७	१०५
विचित्रवर्णालंकारो	३०	३३
विद्युल्लता-पञ्चानन	६०	६३
विदारी गीतखण्ड.	२८	२०
विभाषितस्तु	३४	७२
विभूषणं तथा	६५	३
विश्वे मानवस्तिथयो	६२	७७
विश्रान्तिस्थानकं	३७	१०२
विषमं विकटं	३५	८३
वृत्ताश्च तथा ग्याया	१६	२६
वृत्तिः स्यात् स्वान्य०	३७	१०७
वृन्दमाहुः पद्धतिश्च	३७	११०
वेणावपि च	४१	२१
वेदेनात्ममूलत्वादिह	१२	१७
व्यञ्जकाः स्यु०	३७	१००
व्यञ्जनान्यङ्गकं०	२१	४
व्यत्यासे सुमनोरमा०	६०	६०
व्यवस्थितश्रुतियुता	२७	६
व्याकृते जगतां येन	२७	१
शब्दच्युतमिमे	८१	४
शाखा चैवाङ्कुरश्चैव	३४	७४
शाभ्येद्यथाहिवष्टस्य	१३	२५
शुद्धा द्विपदिका०	६१	६८
शेषजात्याविकं मुक्त्वा	५१	३
शोभामाहृत्य	३४	७३

श्रवणादेव शब्दस्य	६६	१३
श्रीकृष्णेन किरीटिनेष	६७	६
श्रुत्यादिस्वविभूतिभिर्जगद्विदं	२	५
श्रुतमुक्तं तु यद्वाक्यं	८२	१६
श्रुतविश्रुतयद्गुणाकारा	७७	६५
श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः	१३	१६
श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव	३१	४०
श्रुतेन यस्य वृत्तेन	५३	१५
श्रुतैः सन्निहिता	४३	३१
श्रोतुश्चित्तस्य	३२	४०
पचचाद्दो घदनकं	५७	३२
पट्त्रिंशदेतान्युक्तानि	६५	७
पट्पदी चतुःपदी	५८	४१
पट्साहस्री गदिता	५५	११
पणमात्रौ द्वौ चतुर्मात्रौ	५६	२६
पद्वयं चः षोडशाह्नौ	५८	४६
पद्वी जे पचचाद्दस्तौ	५७	३७
पण्डनेकेन गुणना	६१	६६
पाडवं पट्स्वरं	२६	२४
पोगणद्विपदी	६१	७२
सङ्गीतरत्नानि	७	३६
सङ्गीतराजे तत्र स्यु	१६	७
संख्युः सखिप्रभृतयः	२३	२०
संज्ञा च परिभाषा	१७	१६
सत्यं नासत्यमेतन्	६६	१७
संश्लेषो यत्र घणानां	६८	६
सभाजनमनोहारी	३८	१११
सम्मोचितो नागपुरं	७१	२७
सम्पत्गीतं तु संगीतं	१६	२
समस्तमसमस्तं च	८०	१२
समवृत्तस्य तु	६३	२
समासमविभेदेन	४८	१६
समासघट्टिभिर्विधिर्घं	८२	१७
समासेन प्रबन्धानां	४६	२
समुद्रमपि यत्स्योर्चं	७७	६०
समे घाट्टे तदर्थे	६३	६

स राजराजः	५	२६
स रासो विषमे	५६	२६
सरोरुहं सरोजं च	२३	२८
सलयतालपदा	३०	३२
सर्वगुरादिल उक्तो	४६	४
सर्वोऽप्यभिनयो	३६	६८
स सिद्धसाध्यसम्बन्धः	१६	६
सहेतुकैर्यो वचनैः	६८	७
साध्यसाधनसंयोगः	२१	६
साधारणीकृतः	२८	१३
सामस्त्यव्यासयोगैः	४३	३२
सामान्यस्य जनस्यात्र	७०	२२
सितेतरोऽसितस्तस्मात्	२३	२६
सिद्धप्रमाणभावस्य	१५	१
सिंहविक्रीडको	५२	१२
सुखदुःखक्रियारूपः	३६	६६
सुखपालतिलकः	६०	५८
सुरासुरैर्नमस्कार्या	५४	१
सुललितललनालापनः	८३	२५
सुश्लिष्टसन्धिभिः शब्दैः	८३	२२
सैयं कन्या	४७	१७
सैकैर्युक्तैः	६३	७
सकन्धादिकम्पः	३४	६८
स्यानकानि तथा चार्थः	१८	२७
स्थानं श्रुतिपदग्रामः	१७	१८
स्थानं स्यादक्रियः	३७	१०६
स्याय्याविभिः	२८	१४
स्नेहाद्वाक्षिण्यतो	७४	४६
स्याद्रासावलयं	५७	३१
स्यादष्टचतुः पाच्च	५७	३३
स्यान्मूर्च्छनायाः	३०	२६
स्युर्वध्यबधकत्वेन	२३	२२
स्वच्छन्दोद्धतः	३	११
स्वजातयुष्टोतकत्वे	३१	३६
स्थानामस्वरः	२८	१८
स्वप्नलब्धमपि यं	७७	६६

स्वभावाभिनयोपेता	३६	६०	स्वरवर्णन्यतां	२६	१०
स्वभावाच्चेततो	३६	८६	स्वरसाधारणमुदितं	३०	३०
स्वभावेन स्फुटार्थं स्याद्	८२	१४	स्वरोत्पत्तिस्था रागाः	१७	६०
स्वर्गतं पुनरानेतुं	१५	५	स्वेच्छया रगणैः	६२	११
स्वरनाम्ना स्वराख्या	३१	३८	हं ही विप्रा गुह्यमेतच्छृणुध्वं	१२	१४
स्वरयन्ति मनांसोह	२७	७	हित्वा न्यासादेः	२६	२६

शुद्धिपत्रक

पृष्ठांक	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५	६	निजकीर्त्तवीज०	निजकीर्त्तवीज०
६		पद्यांक ४५, ४६, ४७, ४८	४६, ४७, ४८, ४९
२०	२	आरूपत्र०	आरूढपत्र०
	५	वेदमार्ग०	वेदमार्ग०
	१८	कीर्त्तिस्तम्भोज्ञत०	कीर्त्तिस्तम्भोज्ञत०
	२२	तामराजनन्दनेन	तामराजनन्दनेन
२४	१४	षोडशसाहस्र्यां	षोडशसाहस्र्यां
२६	१६	श्रीकालतेनेन	श्रीकालसेनेन
३०	१	मृदुसंज्ञकश्च	मृदुसंज्ञकश्च
	१२	सहस्थास्नुकम्	सहस्थास्नुकम्
३४	१४	त्रय	त्रयं
३६	१७	षाडवं	षाडवं
४७	७	अह्वाद्यादिसंयुते	अह्वाद्यादिसंयुते
	१४	द्वितीयांशादिकः	द्वितीयांशादिकः
	१६	शंभाः	शम्भोः
५४	१८	संख्याघाताद्	संख्याघाताद्
५५	६	ले	न्ले
६४	७	रचिताचलदुर्ग	रजिताचलदुर्गेण
	"	वीणावादनप्रवीणेन	वीणावादनप्रवीणेन
७५	१७	परिकीर्त्तिता	परिकीर्त्तिता
७६	२	४४	५४
८३	१३	सन्धिसन्धानयुक्तं	सन्धिसन्धानयुक्तं
८४	११	धनुर्घोकार०	धनुर्घोकार०
	१२	कुंकुमपुर	कुंकुमपुर
	१७	वशीकृत	वशीकृत
	१६	वैरिवीर०	वैरीवीर०
	२५	श्रीत्र्यम्बकेश्वर०	श्रीत्र्यम्बकेश्वर०
८५	१६	लुण्ठाकार्गल०	लुण्ठाकार्गल०
	२३	मतनुवर्त्तना-	मतानुवर्त्तना०
८६	४	प्रत्ययि०	प्रत्ययि०
	६	वन्सुधरोद्धरणा०	वसुधरोद्धरणा०

